

3. Αξία, εργασία, χρήμα

3.1 Χρηστική αξία, ανταλλακτική αξία, και αξία

Μολοντί πρόθεση του Μαρξ στο *Κεφάλαιο* είναι να αναλύσει τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, ο Μαρξ δεν ξεκινά την έρευνά του κατευθείαν με το κεφάλαιο. Στα τρία πρώτα κεφάλαια εξετάζει μόνο το εμπόρευμα και το χρήμα, ενώ με το κεφάλαιο ασχολείται ρητά μόλις στο τέταρτο. Γι' αυτό και στο πλαίσιο του «ιστορικιστικού» τρόπου ανάγνωσης (βλ. ενότητα 2.1), τα τρία πρώτα κεφάλαια εκλαμβάνονται ως αφηρημένη περιγραφή μιας προκαπιταλιστικής «απλής εμπορευματικής παραγωγής».

Ωστόσο, ήδη οι δύο πρώτες προτάσεις του πρώτου κεφαλαίου δηλώνουν ξεκάθαρα ότι το ζήτημα δεν είναι οι προκαπιταλιστικές σχέσεις:

● **πλούτος των κοινωνιών στις εποχές κυριαρχεί ο κεφαλαιακρατικός τρόπος παραγωγής εμφανίζεται σαν ένας «τεράστιος σπώρος εμπορευμάτων», το μεμονωμένο εμπόρευμα ως η στοιχειώδης μορφή του. Η έρευνά μας αρχίζει συνεπώς με την ανάλυση του εμπορεύματος. (Το Κεφάλαιο, 1:19. Γ:49)**

Εδώ ο Μαρξ επισημαίνει μία ιδιαιτερότητα των *καπιταλιστικών* κοινωνιών: σε αυτές – και μόνο σε αυτές – η *τυπική* μορφή του πλούτου είναι «εμπόρευμα». Εμπορεύματα (προς το παρόν ας τα σκεφτόμαστε ως αγαθά που προορίζονται για ανταλλαγή) υπάρχουν και σε άλλες κοινωνίες, αλλά μόνο στις καπιταλιστικές μετατρέπονται σε εμπόρευμα όλα σχεδόν τα αγαθά. Στις φεουδαρχικές κοινωνίες του Πρώιμου Μεσαίωνα ανταλλάσσονταν μόνο ένα μικρό μέρος των αγαθών – η εμπορευματική μορφή ήταν μάλλον η εξαίρεση παρά ο κανόνας. Το μεγαλύτερο μέρος των αγαθών το αποτελούσαν αγροτικά προϊόντα, και αυτά είτε παράγονταν προς ιδίαν χρήση είτε αποδίδονταν στους γαιοκτήμονες (ηγεμόνες και Εκκλησία), άρα δεν ανταλλάσσονταν. Για πρώτη φορά η ανταλλαγή γενικεύεται στον καπιταλισμό, κατά συνέπεια γενικεύεται επίσης και η εμπορευματική μορφή των αγαθών. Ως εκ τούτου, μόνο στον καπιταλισμό ο πλούτος παίρνει τη μορφή ενός «σπώρου εμπορευμάτων» και μόνο τώρα το μεμονωμένο εμπόρευμα γίνεται η «στοιχειώδης μορφή»

του πλούτου. Από λοιπόν το εμπόρευμα, το εμπόρευμα στις καπιταλιστικές κοινωνίες, θέλει να αναλύσει ο Μαρξ

Ονομάζουμε *εμπόρευμα* μόνο κάτι που ανταλλάσσεται, κάτι το οποίο εκτός από τη *χρηστική του αξία* έχει επίσης και *ανταλ/οικτική αξία*. Η χρηστική αξία ενός πράγματος δεν είναι τίποτε άλλο παρά η χρησιμότητά του, π.χ. η χρηστική αξία της καρέκλας συνίσταται στο ότι κάποιος μπορεί να καθίσει σε αυτήν. Η χρηστική αξία υφίσταται ανεξάρτητα από το αν το πράγμα ανταλλάσσεται ή όχι.

Αν *αντελλάξω* την καρέκλα π.χ. με δύο πουκάμισα, τότε η ανταλλακτική αξία της καρέκλας είναι δύο πουκάμισα. Αν ανταλλάξω την καρέκλα με 100 αυγά, η ανταλλακτική της αξία είναι 100 αυγά. Αν δεν *αντελλάξω* την καρέκλα, αλλά απλώς και μόνο τη χρησιμοποιώ, τότε δεν έχει ανταλλακτική αξία, συνεπώς δεν είναι εμπόρευμα. Είναι μόνο χρηστική αξία, είναι απλώς μια καρέκλα όπου μπορεί κανείς να καθίσει λιγότερο ή περισσότερο άνετα.

Το να είναι κάτι εμπόρευμα, να έχει δηλαδή, εκτός από χρηστική αξία, επιπλέον και *αντελλακτική αξία*, δεν αποτελεί «φυσική» ιδιότητα των πραγμάτων αλλά «κοινωνική»: μόνο σε κοινωνίες όπου τα πράγματα ανταλλάσσονται αποκτούν *αντελλακτική αξία*, και μόνον τότε είναι εμπορεύματα. Όπως παρατηρεί ο Μαρξ: «Οι χρηστικές αξίες αποτελούν το υλικό περιεχόμενο του πλούτου, όποια κι αν είναι η κοινωνική μορφή του» (*Το Κεφάλαιο*, 1:20. Γ:50).

Με την παρατήρηση αυτή φτάνουμε σε μία εξαιρετικά σημαντική διάκριση. Το «υλικό περιεχόμενο» ενός πράγματος («η φυσική μορφή του») σημαίνει κάτι διαφορετικό απ' ό,τι σημαίνει η «κοινωνική μορφή» του (ενίοτε, ο Μαρξ μιλά και για «οικονομικό καθορισμό της μορφής»). Η «φυσική μορφή» της καρέκλας είναι απλώς η υλική της σύσταση (αν π.χ. είναι φτιαγμένη από μέταλλο ή ξύλο), ενώ «κοινωνική μορφή» σημαίνει ότι η καρέκλα είναι «εμπόρευμα», ένα πράγμα που ανταλλάσσεται και *ποκτά* έτσι «ανταλλακτική αξία». Το ότι η καρέκλα είναι εμπόρευμα δεν είναι χαρακτηριστικό της ίδιας της καρέκλας ως πράγματος, αλλά της κοινωνίας στην οποία αυτό το πράγμα υπάρχει.

Σποραδικές πράξεις *ανταλλαγής* συναντάμε σε όλες τις μορφές κοινωνιών που μας είναι γνωστές. Το να ανταλλάσσονται όμως σχεδόν τα πάντα αποτελεί ιδιαιτερότητα των καπιταλιστικών κοινωνιών. Αυτό έχει συνέπειες για τις ποσοτικές σχέσεις της ανταλλαγής. Στην ανταλλαγή ως σποραδικό φαινόμενο είναι δυνατόν να προκύπτουν οίτιο διαφορετικές ποσοτικές ανταλλακτικές αναλογίες:

μπορώ να ανταλλάξω την καρέκλα με δύο πουκάμισα τη μια φορά, την άλλη φορά με τρία, και ούτω καθεξής. Αν όμως η ανταλλαγή είναι ο συνήθης τρόπος με τον οποίο μεταβιβάζονται τα αγαθά, τότε η καθεμία ανταλλακτική σχέση θα πρέπει να είναι κάπως συμβατή με όλες τις άλλες. Στο παραπάνω παράδειγμα, μία καρέκλα ανταλλάχθηκε με δύο πουκάμισα ή με 100 αυγά. Αν αυτό ισχύει, τότε θα πρέπει και 100 αυγά να μπορούν να ανταλλαχθούν με δύο πουκάμισα. Γιατί; Διότι αν δεν ισχύει, αν π.χ. 100 αυγά ανταλλάσσονταν μόνο με ένα πουκάμισο, τότε θα μπορούσα απλώς και μόνο με μια αλυσίδα έξυπνων ανταλλακτικών πράξεων να αποκομίζω συνεχώς όφελος: να ανταλλάξω ένα πουκάμισο με 100 αυγά, κατόπιν 100 αυγά με μία καρέκλα, έπειτα μία καρέκλα με δύο πουκάμισα. Έτσι, απλώς και μόνο με απλή ανταλλαγή θα είχα διπλασιάσει το απόθεμά μου σε πουκάμισα, και με πολλές, ανάλογες ανταλλακτικές πράξεις θα μπορούσα να αυξάνω διαρκώς τον πλούτο μου. Ωστόσο, αυτό είναι δυνατόν μόνον εφόσον βρίσκω άλλους, πρόθυμους να συναλλάχθουν μαζί μου, έτοιμους να διεκπεραιώσουν τις αμοιβαίες πράξεις ανταλλαγής. Μετά από λίγο καιρό, οι υπόλοιποι στην αγορά θα ήθελαν να μιμηθούν την επικερδή αλυσίδα ανταλλαγών και σύντομα δεν θα έμεινε κανείς πρόθυμος να συμβληθεί μαζί μου ως η άλλη πλευρά της ανταλλαγής. Άρα, σταθερές μπορούν να είναι μόνον οι ποσοτικές ανταλλακτικές αναλογίες που αποκλείουν ότι τα κέρδη προέρχονται αποκλειστικά από ορισμένη *αίτηλογη* των ανταλλακτικών πράξεων.

Για τις *καπιταλιστικές* κοινωνίες, στις οποίες η ανταλλαγή είναι ο κανόνας, μπορούμε επομένως να συμπεράνουμε: οι διάφορες ανταλλακτικές αξίες του ίδιου εμπορεύματος πρέπει να αποτελούν επίσης ανταλλακτικές αξίες η μια για την άλλη. ●ταν μία καρέκλα ανταλλάσσεται αφενός με δύο πουκάμισα αφετέρου με 100 αυγά, τότε θα πρέπει και τα δύο πουκάμισα να ανταλλάσσονται με 100 αυγά.

Όταν λοιπόν υπάρχει μια τέτοια κανονικότητα στην ανταλλαγή (και πρέπει να υπάρχει ώστε να λειτουργεί ομαλά η ανταλλαγή), τότε προκύπτει το ερώτημα τι κοινό έχουν μία καρέκλα, δύο πουκάμισα και 100 αυγά. Η καθημερινή πείρα απαντά άμεσα: έχουν «την ίδια αξία». Από την εμπειρία μας στις ανταλλαγές αποκτούμε την ικανότητα να εκτιμούμε, λίγο πολύ με ακρίβεια, την αξία πωλών πραγμάτων. Κι όταν τύχει σε μια ανταλλαγή αυτή η αξία να αποκλίνει από την αρχική μας εκτίμηση, τότε αποφαινόμαστε ότι το πράγμα είναι «ακριβό» ή «φθινό». Το ζήτημα όμως είναι *πώς*

τι είναι *φωσφωμένη* αυτή η «αξία» και, στη συνέχεια, *πώς* προσδιορίζεται το εκάστοτε μέγεθος της αξίας.

Πριν από τον Μαρξ ακόμη, οικονομολόγοι είχαν ασχοληθεί με το ζήτημα καταλήγοντας σε δύο θεμελιώδη διαφορετικές απαντήσεις. Η μία απάντηση: η αξία ενός πράγματος προσδιορίζεται από τη χρησιμότητά του. Για κάτι που μου είναι εξαιρετικά χρήσιμο είμαι διατεθειμένος να δώσω πολλά ενώ, αντίθετα, για κάτι που μου είναι ελάχιστα χρήσιμο να δώσω λίγα ή και απολύτως τίποτα. Αυτή η «αξιακή θεωρία της χρησιμότητας» προσκρούει ωστόσο σε ένα πρόβλημα που ο Άνταμ Σμιθ είχε ήδη διατυπώσει εύστοχα: το νερό μάς είναι εξαιρετικά χρήσιμο, δεν μπορούμε να ζήσουμε χωρίς αυτό – ωστόσο η αξία του είναι πολύ μικρή. Η χρησιμότητα ενός διαιμαντιού σε σύγκριση με του νερού είναι ελάχιστη, ωστόσο η αξία του τεράστια, εξού και ο Σμιθ συμπεράνει ότι δεν μπορεί να είναι η χρησιμότητα ενός πράγματος αυτό που καθορίζει την αξία του. Φρόνησε λοιπόν ότι ο καθοριστικός παράγοντας της αξίας ενός πράγματος είναι η ποσότητα εργασίας που χρειάζεται κανείς προκειμένου να το αποκτήσει – αυτή είναι η δεύτερη βασική απάντηση στο ερώτημα από τι εξαρτάται η αξία. Στην εποχή του Μαρξ, η «εργασιακή θεωρία της αξίας» ήταν κοινός τόπος στην πολιτική οικονομία.¹ Αν την εφαρμόσουμε στο παραπάνω παράδειγμα, θα συνεπάγεται: μία καρέκλα, δύο πουκάμισα και 100 αυγά έχουν την ίδια αξία επειδή για την παραγωγή τους απαιτείται *ισή* ποσότητα εργασίας.

Και αμέσως προκύπτουν δύο εύλογες ενστάσεις κατά αυτής της εργασιακής θεωρίας της αξίας: αφενός, ότι επίσης ανταλλάσσονται και πράγματα που δεν είναι προϊόντα εργασίας (π.χ. παρθένο έδαφος) αφετέρου, ότι υπάρχουν συγκεκριμένα προϊόντα εργασίας (π.χ. έργα τέχνης) των οποίων η ανταλλακτική αξία δεν εξαρτάται καθόλου από τον χρόνο εργασίας που δαπανήθηκε για την παραγωγή τους.

Ως προς την πρώτη, ως σημειωθεί ότι η εργασιακή θεωρία της αξίας στην πραγματικότητα εξηγεί μόνο την αξία προϊόντων εργασίας. Μη εργασιακά προϊόντα (δηλαδή ό,τι δεν αποτελεί προϊόν εργασίας) δεν έχουν «αξία». Εφόσον ανταλλάχθουν, έχουν κάποια ανταλλακτική αξία, και αυτή πρέπει να εξηγηθεί ξεχωριστά (ο Μαρξ την εξηγεί στον 3ο τόμο του *Κεφαλαίου*).

1 Στις μέρες μας, στην οικονομική θεωρία κυριαρχεί ξανά μια παραλλαγή της αξιακής θεωρίας της χρησιμότητας, η λεγόμενη «θεωρία της οριστικής χρησιμότητας», ή αλλιώς «θεωρία του οριακού οφέλους».

Ως προς τη δεύτερη ένσταση: ένα έργο τέχνης είναι μεν προϊόν εργασίας, αλλά, αντίθετα από τα συνήθη εμπορεύματα, είναι ένα μοναδικό αντικείμενο. Η τιμή που ένας αγοραστής είναι πρόθυμος να πληρώσει για το έργο τέχνης, είναι η τιμή που θα πλήρωγε ένας λάτρης της τέχνης, κι αυτό δεν έχει την παραμικρή σχέση με τον χρόνο εργασίας που ζόδεψε ο καλλιτέχνης. Όμως, τα περισσότερα προϊόντα μιας οικονομίας δεν είναι τέτοιου είδους μοναδικά αντικείμενα, αλλά προϊόντα μαζικής παραγωγής και είναι η αξία *αυτών ακριβώς των προϊόντων* που πρέπει να εξηγηθεί.

Ο Μαρξ επίσης βλέπει την αξία των εμπορευμάτων να πηγάζει από την εργασία-παραγωγή-εμπορεύματα. Τα εμπορεύματα είναι *αξίες* ως αντικειμενοποίηση «όμοιας ανθρώπινης εργασίας». Το *μέγεθος της αξίας* προσδιορίζεται «μέσω του ποσού της "αξιογενετικής υπόστασης", της εργασίας που περιέχεται σε αυτό» (Το Κεφάλαιο, 1:22. 1:53).

Αλλά αξιοσημείωτος χρόνος, συνεχίζει ο Μαρξ, δεν είναι ο χρόνος εργασίας που ζοδεύουν *ατομικά* οι μεμονωμένοι παραγωγοί (διότι τότε η καρέκλα που παράγει ο σκνός ξυλουργός θα είχε μεγαλύτερη αξία από την όμοια καρέκλα που παράγει ο σφέλτος), αλλά μόνο ο «κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας», δηλαδή ο εργάσιμος χρόνος που χρειάζεται «για να παραχθεί κάποια χρηστική αξία με τους δεδομένους, κοινωνικά κανονικούς όρους παραγωγής και με τον κοινωνικά μέσο βαθμό δεξιοτήτας και έντασης της εργασίας» (Το Κεφάλαιο, 1:23. 1:53).

Αλλά, ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας για την παραγωγή μιας συγκεκριμένης χρηστικής αξίας δεν παραμένει σταθερός. Αν η παραγωγικότητα της εργασίας αυξάνεται, αν δηλαδή στο ίδιο χρονικό διάστημα μπορούν να παράγονται περισσότερα προϊόντα, τότε ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας για την παραγωγή μιας μονάδας προϊόντος ελαττώνεται και το αξιακό μέγεθος του μειώνεται. Αν, αντίθετα, μειώνεται η παραγωγικότητα της εργασίας, τότε ο κοινωνικά αναγκαίος εργάσιμος χρόνος για την παραγωγή αυξάνεται, και το αξιακό μέγεθος της μονάδας προϊόντος αυξάνεται επίσης (αυτό μπορεί να συμβεί π.χ. ως επακόλουθο φυσικών συνθηκών: αν μια σοδειά καταστραφεί, τότε η ίδια ποσότητα εργασίας αποδίδει μικρότερη παραγωγή, μια και για να παραχθεί ο κάθε ένας καρπός απαιτείται περισσότερη εργασία, με αποτέλεσμα να αυξάνεται η αξία του).

Εφόσον υπάρχει ανταλλαγή, τότε προϋποτίθεται και καταμερισμός εργασίας – ανταλλάσσω μόνο για πράγματα που δεν μπορώ

να παραγάγω ο ίδιος. Ο καταμερισμός εργασίας είναι προϋπόθεση της ανταλλαγής, αλλά η ανταλλαγή δεν είναι προϋπόθεση του καταμερισμού εργασίας, πράγμα που επιβεβαιώνεται με μια ματιά σε ένα οποιοδήποτε εργοστάσιο: εκεί, βρίσκουμε παραγωγή με υψηλό βαθμό καταμερισμού εργασίας, τα προϊόντα της όμως δεν ανταλλάσσονται το ένα με το άλλο.

Έως εδώ, κάθε φορά που γινόταν λόγος για «εμπόρευμα», ενδεχομένως να δημιουργούνταν η εντύπωση ότι με τον όρο εννοούνται αποκλειστικά και μόνο υλικά αντικείμενα, πράγματα που ανταλλάσσονται. Όμως το πράγματι κρίσιμο για να χαρακτηριστεί κάτι εμπόρευμα είναι η ανταλλαγή, και όχι το αν τα ανταλλασσόμενα είναι υλικά πράγματα. Και οι υπηρεσίες επίσης είναι δυνατόν να ανταλλάχθουν κι επομένως να γίνουν εμπορεύματα. Η διαφορά ανάμεσα σε ένα υλικό προϊόν και σε μια «άυλη» υπηρεσία έγκειται απλώς και μόνο στη διαφορετική χρονική σχέση παραγωγής και καταπόνησης: το υλικό προϊόν πρώτα παράγεται και κατόπιν καταναλώνεται (ένα ψωμί πρέπει να καταναλωθεί την ίδια μέρα, ένα αυτοκίνητο μπορεί να παραμείνει στον κατασκευαστή για μερικές εβδομάδες ή ακόμη και μήνες, μέχρι να χρησιμοποιηθεί), ενώ στις υπηρεσίες (αδιάφορο αν πρόκειται για π.χ. μια κούρσα ταξί, ένα μάσας ή μια θεατρική παράσταση) η πράξη της παραγωγής συμβαίνει συγχρόνως με την πράξη της καταπόνησης (καθώς ο οδηγός ταξί παράγει μια μετακίνηση, έχω την καταπόνηση). Τα υλικά πράγματα και οι υπηρεσίες διαφέρουν μόνο ως προς το *υλικό τους περιεχόμενο*, αλλά το αν είναι εμπορεύματα ή όχι αφορά *την κοινωνική τους μορφή*, η οποία εξαρτάται από το αν –είτε πράγματα είτε υπηρεσίες– ανταλλάσσονται ή όχι. Αυτή η διευκρίνιση ανασκευάζει και το επίσημα (που πλέον ακούγεται συχνά) ότι με τη «μετάβαση από μια βιομηχανική οικονομία σε μια οικονομία παροχής υπηρεσιών» (ή, σε μια «αριστερή» εκδοχή του από τους Χαρντ και Νέγκρι: με τη μετάβαση από την «υλική» στην «άυλη» παραγωγή) η αξιακή θεωρία του Μαρξ έχει πλέον ξεπεραστεί.

Ό,τι είπαμε μέχρι εδώ σχετικά με τη μαρξική θεωρία της αξίας, ο Μαρξ ουσιαστικά το παρουσίασε στις πρώτες επτά σελίδες (από το σύνολο των πενήντα) του πρώτου κεφαλαίου του *Κεφαλαίου*. Για πολλούς μαρξιστές (καθώς και για τους περισσότερους επικριτές του Μαρξ), αυτά συνιστούν ήδη τον πυρήνα της μαρξικής αξιακής θεωρίας: το εμπόρευμα είναι χρηστική αξία και αξία, η αξία είναι αντικειμενοποίηση της ανθρώπινης εργασίας, το μέγεθος της αξίας εξαρτάται από τον «κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας» που απαι-

τείται για την παραγωγή του εμπορεύματος – το τελευταίο σημείο συχνά αναφέρεται ως «νόμος της αξίας». Αν πράγματι αυτά ήταν ήδη όλο κι όλο, τότε η μαρξική αξιακή θεωρία δεν θα είχε προχωρήσει και πολύ πιο πέρα από την κλασική πολιτική οικονομία. Οι κεντρικές θεωρητικές κατανοήσεις του Μαρξ για την αξία δεν περιορίζονται σε αυτές τις «πλές προτάσεις, και τα σημαντικά σημεία της μαρξικής αξιακής θεωρίας βρίσκονται πέρα από όσα είπαμε μέχρι εδώ, όπως θα δούμε στο υπόλοιπο αυτού του κεφαλαίου.

3.2 Μια απόδειξη της εργασιακής θεωρίας της αξίας; (Αποφικτή δράση και κοινωνική δομή)

Με το ζήτημα της διαφοράς μεταξύ της μαρξικής και της κλασικής αξιακής θεωρίας συνδέεται και το ζήτημα αν ο Μαρξ «απέδειξε» την εργασιακή θεωρία της αξίας, εάν δηλαδή τεκμηρίωσε πέραν πάσης αμφιβολίας ότι η εργασία και μόνον αυτή αποτελεί το θεμέλιο της αξίας του εμπορεύματος. Στη βιβλιογραφία για τον Μαρξ το ζήτημα αυτό επανέρχεται συχνά. Όμως ο Μαρξ –όπως θα δούμε αμέσως– δεν ενδιαφερόταν καθόλου για μια τέτοια «απόδειξη».

Ο Άνταμ Σμιθ «απέδειξε» ότι η αξία του εμπορεύματος προσδιορίζεται από την εργασία, με το επιχείρημα ότι η εργασία συνεπάγεται κόπο και ότι άρα υπολογίζουμε την αξία κάποιου πράγματος σύμφωνα με το πόσο κόπο μας κόστισε να το αποκτήσουμε. Εδώ, η αξία αποδίδεται άμεσα σε *ορθολογικούς υπολογισμούς* των μεμονωμένων ατόμων. Με πολύ παρόμοιο τρόπο επιχειρηματολογεί και η σύγχρονη νεοκλασική οικονομική θεωρία, καθώς προϋποθέτει άτομα που επιδιώκουν το μέγιστο όφελος και βασίζει τις ανταλλακτικές σχέσεις στον υπολογισμό αυτού του όφελους. Και οι δύο, κλασική και νεοκλασική θεωρία, εκκινούν –θεωρώντας το απολύτως αυτόνομο– από τα μεμονωμένα άτομα και τις φαινομενικά καθολικές ανθρώπινες στρατηγικές δράσης τους, και επιχειρούν, μέσα από αυτές, να εξηγήσουν την κοινωνική σχέση. Προκειμένου να το καταφέρουν, πρέπει να προβάλλουν στα άτομα πολλά από τα χαρακτηριστικά εκείνης της «κοινωνικότητας» [Gesellschaftlichkeit] την οποία θέλουν να εξηγήσουν. Έτσι, ο Άνταμ Σμιθ π.χ. όρισε «τη ροπή για δόσοληψία» ως την ιδιότητα που διακρίνει τους ανθρώπους από τα ζώα, και φυσικά, κατόπιν τούτου, δεν είναι καθόλου δύσκολο από την ορθολογικότητα *τέτοιων* ανθρώπων (δηλαδή, εμπορευματοκατόχων) να συναχθούν οι δομές μιας οικονομίας βασισμένης

στην εμπορευματική ανταλλαγή και να εξηγηθούν αυτές οι δομές ως καθολικά ανθρωπίνες.

Αντίθετα, για τον Μαρξ το θεμελιώδες δεν ήταν οι σκέψεις και οι υπολογισμοί των ατόμων, αλλά οι *κοινωνικές σχέσεις* στις οποίες τα άτομα βρίσκονται κάθε φορά. Στα *Γκρούντρισε* το διατυπώνει χωρίς περιστροφές:

Η κοινωνία δεν αποτελείται από άτομα αλλά εκφράζεται το σύνολο των συσχετισμών, των σχέσεων αυτών των ατόμων μεταξύ τους. (*Γκρούντρισε*, 2:194)

Αυτές οι σχέσεις επιβάλλουν μια ορισμένη ορθολογικότητα στην οποία ο καθένας πρέπει να συμμορφωθεί εφόσον επιθυμεί να τα καταφέρει εντός αυτών των σχέσεων. Και όταν οι άνθρωποι δρουν σύμφωνα με την ορθολογικότητα αυτή, τότε πάλι η δράση τους αναπαράγει τις κοινωνικές σχέσεις που την προϋποθέτουν.

Για να καταλάβουμε καλύτερα αυτή τη συνάρτηση, ως το πούμε πιο άμεσα: σε μια κοινωνία που βασίζεται στην εμπορευματική ανταλλαγή, καθένας και καθμία πρέπει να ακολουθεί τη λογική της ανταλλαγής αν θέλει να τα βγάλει πέρα. Το να θέλω να πουλήσω ακριβά τα δικά μου εμπορεύματα και να αγοράσω φθηνά τα εμπορεύματα των άλλων δεν είναι απλώς αποτέλεσμα της εμπρόθετης δράσης μου να «μεγιστοποιήσω την ωφέλειά μου»: είναι που δεν έχω καμία άλλη επιλογή (εκτός κι αν είμαι τόσο πλούσιος ώστε να μην χρειάζεται να ενδιαφερόμαι για τις ανταλλακτικές σχέσεις). Και επειδή δεν βλέπω καμία εναλλακτική, ίσως μάλιστα και να αντιλαμβάνομαι τη συμπεριφορά μου ως «φυσική». Όταν οι περισσότεροι ενεργούν κατά τον τρόπο αυτόν, τότε αναπαράγονται οι κοινωνικές σχέσεις που βασίζονται στην εμπορευματική ανταλλαγή, και μαζί τους αναπαράγεται και ο καταναγκασμός για τον καθένα να συνεχίσει να ενεργεί με αυτόν τον τρόπο.

Γι' αυτό και ο Μαρξ δεν βασίζει την αξιακή θεωρία στους υπολογισμούς και τις σκέψεις των συναλλασσομένων. Αντίθετα προς μια συχνή παρερμηνεία, η θέση του δεν είναι ότι οι αξίες των εμπορευμάτων αντιστοιχούν στον εργάσιμο χρόνο που είναι αναγκαίος για την παραγωγή τους επειδή έτσι το θέλουν οι συναλλασσόμενοι. Εντελώς το αντίθετο: ο Μαρξ επιμένει ότι οι άνθρωποι κατά την ανταλλαγή *δεν ξέρουν* τι πράγματι κάνουν (*Το Κεφάλαιο*, 1:54-1:87-88).

Με την αξιακή θεωρία του, ο Μαρξ θέλει να αποκαλύψει μία συγκεκριμένη κοινωνική δομή: στην οποία τα άτομα πρέπει να συμμορφώνονται *ανεξάρτητα* του τι σκέφτονται (βλ. σχετικά ενότητες 3.6 και 3.8). Ηδη λοιπόν το ζήτημα που θέτει ο Μαρξ διαφέρει ριζικά από αυτό της κλασικής και της νεοκλασικής οικονομικής θεωρίας: ο Άνταμ Σμιθ εξετάζει μία *μεμονωμένη* πράξη ανταλλαγής και αναρωτιέται πώς μπορεί να προσδιοριστεί η ανταλλακτική ανολογία της. Αντίθετα, ο Μαρξ βλέπει τη μεμονωμένη ανταλλακτική σχέση ως μέρος ενός *ορισμένου συνόλου κοινωνικών σχέσεων* – ενός συνόλου σχέσεων, όπου η αναπαραγωγή της κοινωνίας διαμεσολαβείται από την ανταλλαγή – και θέτει το ερώτημα τι σημαίνει αυτό για την εργασία που ζοδεύεται από το *σύνολο της κοινωνίας*. Σε μια επιστολή του προς τον φίλο του Λούντβιχ Κούνγκελμαν, ο Μαρξ καθιστά σαφές ότι για τον ίδιο το ζήτημα δεν είναι μια «απόδειξη» της εργασιακής θεωρίας της αξίας:

Η φλυαρία περί της αναγκαιότητας να αποδειχθεί η έννοια της αξίας οφείλεται απλώς και μόνο στην πλήρη άγνοια τόσο για το ίδιο το ζήτημα, όσο και για την επιστημονική μέθοδο. Κάθε παιδί ξέρει ότι όποιο έθνος σταματούσε να δουλεύει, μην πω για ένα χρόνο αλλά για κάνα δυο εβδομάδες, θα τίναζε τα πέταλα. Και κάθε παιδί ξέρει επίσης ότι το πλήθος των προϊόντων, που εντιστοιχεί στο πλήθος των διάφορων αναγκών, απαιτεί διαφορετικές και ποσοτικά καθορισμένες ποσότητες της συνολικής κοινωνικής εργασίας. Είναι δε self-evident ότι αυτή η αναγκαιότητα να καταμερίζεται η εργασία της κοινωνίας σε ορισμένες αναλογίες ασφαλώς και δεν αφέρεται από την εκάστοτε μορφή της κοινωνικής παραγωγής, αλλά μπορεί μόνο να αλλάξει ο τρόπος με τον οποίο εμφανίζεται [...]. Και η μορφή με την οποία αυτός ο αναλογικός καταμερισμός της εργασίας επικρατεί σε ένα κοινωνικό καθεστώς όπου η σύνδεση της εργασίας της κοινωνίας αυτοπαρουσιάζεται ως ιδιωτική ανταλλαγή των ατομικών προϊόντων εργασίας, είναι ακριβώς η ανταλλακτική αξία αυτών των προϊόντων. (● Μαρξ στον Κούνγκελμαν, 11 Ιουλίου 1868, MEW, 32:552)

Εάν, υπό συνθήκες εμπνευματικής παραγωγής, ο καταμερισμός της ιδιωτικά ζοδεμένης εργασίας στους μεμονωμένους κλάδους παραγωγής ρυθμίζεται από την αξία των εμπορευμάτων (οδομέ-νου ότι ούτε συνειδητή ρύθμιση υφίσταται ούτε ένας παραδοσιακά προκαθορισμένος καταμερισμός), τότε το ενδιαφέρον ερώτημα είναι πώς, με ποιον τρόπο αυτό γίνεται *δυνατόν* ή, διατυπωμένο

πιο γενικά: *πώς η ιδιωτικά διαπανημένη εργασία γίνεται ουσιαστικό μέρος της συνολικής κοινωνικής εργασίας*. Επομένως, η αξιακή θεωρία δεν χρειάζεται να «αποδείξει» ότι η ποσοτική αναλογία μιας μεμονωμένης πράξης ανταλλαγής προσδιορίζεται από την αναγκαία² γι'αυτην-παραγωγή-ποσότητα εργασίας. Χρειάζεται όμως να εξηγήσει τον *ειδικό κοινωνικό χαρακτήρα* της εμπνευματοπαράγωγου εργασίας – και ακριβώς αυτό κάνει ο Μαρξ προπαντός μετά τις επτά πρώτες σελίδες του *Κεφαλαίου*, για τις οποίες έγινε λόγος στα προηγούμενα και τις οποίες τόσο ο παραδοσιακός μαρξισμός όσο και επικριτές του Μαρξ θεωρούν ως τις σημαντικότερες της μαρξικής αξιακής θεωρίας.

3.3 Αφηρημένο εργασία: πραγματική αφύρεση και σχέση επικύρωσης

Για να καταλάβουμε τι σημαίνει ο ειδικός κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας που παράγει εμπορεύματα, πρέπει να ασχοληθούμε με τη διάκριση μεταξύ «συγκεκριμένης» και «αφηρημένης» εργασίας. Οι περισσότερες παρουσιάσεις της μαρξικής αξιακής θεωρίας αναφέρουν εν συντομία τη διάκριση αυτή, συχνά όμως χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τις συνέπειές της. Ο ίδιος ο Μαρξ πάντως υπογραμμίζει τη θεμελιώδη σημασία της:

Αυτή η διφυής φύση της εργασίας που εμπεριέχεται στο εμπορεύμα αποδείχθηκε με κριτικό τρόπο για πρώτη φορά από εμένα. Καιώς αυτό το σημείο είναι το κεντρικό σημείο γύρω από το οποίο περιστρέφεται η κατανόηση της πολιτικής οικονομίας, πρέπει να φωτοστειδωθεί ακριβέστερα. (Το *Κεφάλαιο*, 1:24, 25-1:55)

Τι σημαίνει αυτό; Αν το εμπορεύμα είναι κάτι διφυές, δηλαδή χρηστική αξία και αξία, τότε θα πρέπει να έχει διπλό χαρακτήρα και η *εμπνευματοπαραγωγός εργασία*, να είναι δηλαδή εργασία που παράγει και χρηστική αξία και αξία (σημειωτέον, δεν έχει κάθε εργασία διφυή χαρακτήρα αλλά μόνο η *εργασία που παράγει εμπορεύματα*).

Οι ποιοτικά διαφορετικές «συγκεκριμένες εργασίες» παράγουν ποιοτικά διαφορετικές χρηστικές αξίες: η ξυλουργική παράγει κα-

2 Στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* ο Μαρξ δείχνει ότι, στην πραγματικότητα, οι ποσοτικές ανταλλακτικές αναλογίες επουδενί δεν αντιστοχούν στην ποσότητα εργασίας που διαπνέεται στην παραγωγή (βλ. ενότητα 7.2).

θίσματα, η λινοϋφαντουργία παράγει λινά υφάσματα κ.λπ. Όταν «μεινώνουμε μια δουλειά», μαθαίνουμε τις ιδιαιτερότητες μιας συγκεκριμένης δραστηριότητας, κι όταν βλέπουμε έναν άνθρωπο να εργάζεται τον βλέπουμε να εκτελεί μια συγκεκριμένη δουλειά.

Αξία ωστόσο δεν παράγεται από ορισμένη συγκεκριμένη εργασία. *Κάθε εργασία της οποίας το προϊόν (που μπορεί να είναι και υπηρέσια) ανταλλάσσεται, παράγει αξία. Ως αξίες, τα εμπορεύματα είναι ποιοτικά όμοια, άρα θα πρέπει και οι διάφορες εργασίες – που παράγουν αξίες – να ισχύουν ως ποιοτικά όμοια ανθρώπινη εργασία.* Η ξυλουργική παράγει αξία όχι ως ξυλουργική (ως τέτοια παράγει καρέκλες), αλλά ως ανθρώπινη εργασία της οποίας το προϊόν ανταλλάσσεται με άλλα προϊόντα ανθρώπινης εργασίας. Επομένως, η ξυλουργική παράγει αξία μετά από αφαίρεση από τη συγκεκριμένη της μορφή ως ξυλουργικής εργασίας – γι' αυτό και ο Μαρξ ονομάζει την εργασία που παράγει αξία «αφηρημένη εργασία».

Άρα, η αφηρημένη εργασία δεν είναι κάποιος ιδιαίτερος τρόπος εργασίας, όπως π.χ. η μονότονη, επαναλαμβανόμενη εργασία σε γραμμή συναρμολόγησης σε αντίθεση με την έντονη, χειρωνακτική δουλειά της ξυλουργικής τέχνης.³ Ως εργασία που δημιουργεί χρηστική αξία, η μονότονη δουλειά στη γραμμή συναρμολόγησης είναι εξίσου συγκεκριμένη εργασία με την ξυλουργική. Η εργασία στη γραμμή συναρμολόγησης (ακριβώς όπως και η ξυλουργική) παράγει αξία μόνο ως ομοειδής ανθρώπινη εργασία, δηλαδή σε αφαίρεση από τον συγκεκριμένο της χαρακτήρα ή, με δυο λόγια: τόσο η δουλειά στη γραμμή συναρμολόγησης όσο και η ξυλουργική δημιουργούν αξία μόνο ως αφηρημένη εργασία.

Ως «κρυστάλλου» της αφηρημένης εργασίας, τα εμπορεύματα, είναι «αξίες» (*Το Κεφάλαιο*, 1:22-1:52). Γι' αυτό ο Μαρξ ονομάζει την αφηρημένη εργασία και «αξιογενετική υπόσταση» ή, πιο απλά, «αξιακή υπόσταση».

Ο λόγος περί «αξιακής υπόστασης» έχει συχνά κατανοηθεί με έναν οιονεί υλικό [stofflich], «ουσιακρατικό» τρόπο: ο εργάτης ή

3. Μια παρόμοια κατανόηση της αφηρημένης εργασίας υπονοεί –το λιγότερο– ο Ρόμπερτ Κουρτς όταν π.χ. σε ένα γλωσσάρι, στο λήμμα «αφηρημένη εργασία», αναφέρει ότι άνθρωποι ξοδεύουν «αφηρημένη εργασιακή δύναμη» (έννοια την οποία δεν εξηγεί περαιτέρω) και συνεργάζονται «στον μέγιστο βαθμό αμοιβαίας αδιαφορίας και αποξένωσης» (Kurz 1991:273). Όμως για την αφηρημένη εργασία δεν έχει απολύτως καμία σημασία πώς συνεργάζονται οι άνθρωποι – σημασία έχει η εργασία τους ισχύει κοινωνικά ως αξιογενετική.

η εργάτρια δαπάνησε ορισμένο ποσό αφηρημένης εργασίας, αυτό το ποσό βρίσκεται τώρα ως αξία μέσα στο μεμονωμένο εμπόρευμα και μετατρέπεται το μεμονωμένο πράγμα σε αξιακό αντικείμενο. Ότι τα πράγματα δεν είναι τόσο απλά θα έπρεπε ήδη να γίνεται σαφές από το ότι ο Μαρξ χαρακτηρίζει την αξιακή αντικειμενικότητα «φαινομενικά αντικειμενικότητα». Στο χειρόγραφο αναθεώρησης της πρώτης έκδοσης (*Συμπληρώσεις και αλλαγές στον πρώτο τόμο του Κεφάλαιου*, *Το Κεφάλαιο*, 1:930) μιλά ακόμη-ακόμη και για μια «καθαρά φανταστική αντικειμενικότητα». Αν όντως ευσταθούσε η «ουσιακρατική» ερμηνεία της αξιακής θεωρίας του Μαρξ, τότε θα ήταν δύσκολο να καταλάβουμε τι μπορεί να είναι το «φαινομενικά αντικειμενικό» στην αντικειμενικότητα της αξίας.

Ας δούμε την αφηρημένη εργασία πιο αναλυτικά. Η αφηρημένη εργασία δεν είναι ορατή, ορατές είναι πάντα οι συγκεκριμένες εργασίες, όπως ακριβώς δεν είναι ποτέ δυνατόν να δούμε «ΤΟ δέντρο», αλλά μόνο συγκεκριμένες μηλιές, κερασιές κ.ο.κ. Η αφηρημένη εργασία είναι μεν μια αφαίρεση όπως «το δέντρο», ωστόσο πρόκειται για έναν τελειώς διαφορετικό τρόπο αφαίρεσης. Συνήθως, οι αφαιρέσεις παράγονται στην ανθρώπινη νόηση. Συσχετίζουμε τα κοινά στοιχεία των ατομικών δειγμάτων και κατόπιν δημιουργούμε μια αφηρημένη έννοια γένους (π.χ. «δέντρο»). Η αφηρημένη εργασία όμως δεν είναι μια τέτοια «νοητική αφαίρεση» αλλά είναι «πραγματική αφαίρεση», δηλαδή μια αφαίρεση που επιτελείται στην πράξη κατά τη δραστηριότητα των ανθρώπων, ανεξάρτητα από το αν αυτοί έχουν ή όχι επίγνωση αυτής της αφαίρεσης.

Κατά την ανταλλαγή γίνεται αφαίρεση από τη χρηστική αξία των εμπορευμάτων, τα εμπορεύματα εξομοιώνονται ως αξίες (ο μεμονωμένος αγοραστής φυσικά αγοράζει μόνο επειδή τον ενδιαφέρει η χρηστική αξία ή αν δεν την επιθυμεί απέχει από την ανταλλαγή – ωστόσο, εφόσον υπάρξει ανταλλαγή τα εμπορεύματα εξομοιώνονται ως αξίες). Μόνο καθώς εξομοιώνονται τα εμπορεύματα ως αξίες γίνεται εκ των πραγμάτων αφαίρεση από τον ιδιαίτερο, συγκεκριμένο χαρακτήρα της εργασίας που τα παράγγαγε, και τώρα πια η εργασία αυτή ισχύει μόνο ως αξιογενετική «αφηρημένη» εργασία. Άρα, η αφαίρεση λαμβάνει χώρα στην πράξη, ανεξάρτητα από το τι σκέφτονται κατά την ανταλλαγή οι συναλλακτικοί εμπορευματοκράτοχοι.

Ο Μαρξ δεν είναι πάντα και τόσο σαφής ως προς αυτό το σημείο. Έτσι, αναφέρει την αφηρημένη εργασία και σαν «ξόδεμα ανθρώπινης εργασιακής δύναμης με τη φυσιολογική έννοια» (*Το*

Κεφάλαιο, 1:29-1:61). Όμως η αναγωγή των διαφορετικών εργασιών σε εργασία με τη φυσιολογική έννοια είναι ακριβώς μια καθαρά νοητική αφαιρεση, στην οποία εξάλλου μπορεί να υποβληθεί κάθε εργασία είτε παράγει εμπόρευμα είτε όχι. Επιπλέον, αυτή η διατύπωση υπνοεί ότι η αφηρημένη εργασία έχει μια –κάθε άλλο παρά κοινωνική– τρόπον τινά φυσική βάση, πράγμα που προκάλεσε αντίστοιχες «φυσικιστικές» ερμηνείες της αφηρημένης εργασίας.⁴ Αλλά άλλοι ή μαρξική διατύπωση είναι σαφέστατα όσον αφορά τα μη-φυσικιστικά θεμέλια της αφηρημένης εργασίας, όπως π.χ. στο χειρόγραφο αναθεώρησης της πρώτης έκδοσης:⁵

Η αναγωγή των διαφορετικών συγκεκριμένων ιδιωτικών εργασιών σε αυτό το αφηρημένο πρόγμα της όμοιας ανθρώπινης εργασίας πραγματοποιείται μόνο μέσα από την ανταλλαγή, η οποία πραγματικά εξομοιώνει μεταξύ τους τα προϊόντα διαφορετικών εργασιών τους. (Συμπληρώσεις και αλλαγές στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*, Το *Κεφάλαιο*, 1:939)⁶

Μόνο η ανταλλαγή λοιπόν πραγματοποιεί την αφαιρεση που αποτελεί τη βάση της αφηρημένης εργασίας (ανεξάρτητα από το αν τα συναλλασσόμενα πρόσωπα την αντιλαμβάνονται ή όχι). Αλλά

4 ● Πως, π.χ., ο Β. Φ. Χάουκ όταν στο βιβλίο του *Διαλέξεις για μια εισαγωγή στο Κεφάλαιο* ισχυρίζεται ότι ο Μαρξ ανάγει την αφηρημένη εργασία σε μια «φυσική βάση» [Naturbasis] (Haug 1989:121). Στο βιβλίο μου *Η επιστήμη της αξίας* (Heinrich 1999) προσπάθησα να δείξω ότι εδώ (όπως και αλλού στο μαρξικό έργο) δεν έχουμε να κάνουμε απλώς με μια ασαφή διατύπωση του Μαρξ, στη μαρξική κριτική της πολιτικής οικονομίας, από τη μια βρισκόμαστε με επιστημονική επανάσταση, μία ριζή με το θεωρητικό πεδίο της κλασικής πολιτικής οικονομίας, από την άλλη. Όμως, η επιχειρηματολογία του Μαρξ φέρει μια στο τόσο τα απομεινάρια των θεωρήσεων αυτών που ο ίδιος έχει εντέλει υπερβεί. Αλλά οι αμφιταλαντεύσεις της μαρξικής επιχειρηματολογίας δεν είναι δυνατό να εκτεθούν παρά μόνο στο περιθώριο μιας παρουσίασης με εισαγωγικό χαρακτήρα όπως η παρούσα.

5 Σ.τ.Μ.: Πρόκειται για χειρόγραφες σημειώσεις του Μαρξ, σχετικά με το τι να συμπληρώσει και τι να αναθεωρήσει στην πρώτη έκδοση του *Κεφαλαίου*. Το χειρόγραφο έχει εκδοθεί από τη MEGA 2 με τον τίτλο *Ergebnissen und Verändierungen zum ersten Band des Kapital*. Στα ελληνικά το βρισκειται πλέον κανείς ως παράρτημα στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*, εκδόσεις ΚΨΜ (2016), με τον τίτλο *Συμπληρώσεις και αλλαγές στον πρώτο τόμο του Κεφαλαίου*.

6 Αυτή η κεντρικής σημασίας πρόταση περιελήφθη κατόπιν και στη γαλλική μετάφραση (MEGA 2, 7:55), δηλαδή στην τελευταία έκδοση του *Κεφαλαίου* που θεώρησε ο ίδιος ο Μαρξ.

τότε, η *αφηρημένη* εργασία δεν είναι δυνατόν να μετρηθεί έτσι απλά σε ώρες εργασίας: κάθε ώρα εργασίας που μπορεί να μετρηθεί με το ρολόι είναι ώρα κάποιας απολύτως συγκεκριμένης εργασίας που κάποιο συγκεκριμένο άτομο ξοδεύει (και ανεξάρτητα από το αν το προϊόν της εργασίας του ανταλλάγξει ή όχι). Αντίθετα, η αφηρημένη εργασία σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να «ξοδεύεται». Η αφηρημένη εργασία είναι μια *σχέση* κοινωνικής επικύρωσης που συγκροτείται *de facto* στην ανταλλαγή. Στην ανταλλαγή, η ξοδευμένη συγκεκριμένη εργασία *ισχύει ως ορισμένο ποσό αξιογενετικής* αφηρημένης εργασίας, και έτσι επικυρώνεται, επιβεβαιώνεται ως συστατικό μέρος της συνολικής κοινωνικής εργασίας.

Αυτή η *de facto* επικύρωση της ιδιωτικά ξοδευμένης συγκεκριμένης εργασίας ως ορισμένου ποσού αξιογενετικής αφηρημένης εργασίας περικλείει τρεις διαφορετικές «αναγωγές»:

1. Ο ατομικά ξοδευμένος χρόνος εργασίας ανάγεται σε κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας. Μόνο η εργασία που, υπό μέσους όρους παραγωγής, είναι αναγκαία για την παραγωγή μιας χρηστικής αξίας, ισχύει ως αξιογενετική εργασία. Αλλά, ο βαθμός της μέσης παραγωγικότητας δεν εξαρτάται από τον μεμονωμένο παραγωγό, αλλά από το σύνολο των παραγωγών μιας χρηστικής αξίας. Αυτός ο μέσος όρος μεταβάλλεται συνεχώς, και γίνεται ορατός μόνο στην ανταλλαγή: μόνο τότε ο μεμονωμένος παραγωγός μαθαίνει σε ποιο βαθμό ο δικός του, ατομικά ξοδευμένος χρόνος εργασίας αντιστοιχεί στον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας.

2. Στον παραδοσιακό μαρξισμό, συνήθιζαν να εκλαμβάνουν ως μοναδικό καθορισμό της αξιογενετικής εργασίας έναν τεχνολογικά καθορισμένο «κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας». Το ερώτημα αν για τις παραγόμενες χρηστικές αξίες υπήρχε και αντιστοιχη ζήτηση ικανή να πληρώσει, φαινόταν να μην παίζει κανέναν ρόλο στον προσδιορισμό της αξίας τους. Ωστόσο, ο Μαρξ υπενθυμίζει ότι, για να παράγει κανείς εμπόρευμα, δεν αρκεί να παράγει απλώς χρηστική αξία, «αλλά χρηστική αξία για άλλους, κοινωνική χρηστική αξία» (Το *Κεφάλαιο*, 1:24-1:55). Αν το σύνολο μιας χρηστικής αξίας (π.χ. λινό ύφασμα) παραχθεί σε ποσότητα μεγαλύτερη από την (ικανή να πληρώσει) ζήτηση που υπάρχει στην κοινωνία γι' αυτήν, σημαίνει «ότι ξοδεύτηκε πολύ μεγάλο τμήμα του συνολικού κοινωνικού εργάσιμου χρόνου με

τη μορφή της λινοφάντικης. Το αποτέλεσμα είναι το ίδιο ως εάν ο κάθε μεμονωμένος υφαντουργός να είχε χρησιμοποιήσει περισσότερο από τον κοινωνικά αναγκαίο εργασιμό χρόνο στο ατομικό προϊόν του» (*Το Κεφάλαιο*, 1:85, 1:120).

Αξιογενετικός είναι μόνον εκείνος ο εργασιμός χρόνος που και ζοδεύτηκε υπό τους δεδομένους μέσους όρους παραγωγής και είναι αναγκαίος για να καλυφθεί η (ικανή να πληρώσει) κοινωνική ζήτηση. Κατά πόσον η ιδιωτικά ζοδεμένη εργασία ήταν πράγματι απαραίτητη για να καλυφθεί η ανάγκη για μια χρηστική αξία εξαρτάται αφενός από το μέγεθος αυτής της ανάγκης, αφετέρου από τον όγκο παραγωγής των υπόλοιπων παραγωγών – και οι δύο αυτοί όροι γίνονται εμφανείς μόνο κατά την ανταλλαγή.

3. Οι μεμονωμένες εργασίες δεν διαφέρουν η μία από την άλλη μόνο ως προς τον συγκεκριμένο χαρακτήρα τους (ξυλουργική, ραπτική κ.λπ.), αλλά διαφέρουν και ως προς τις δεξιότητες της εργασιακής δύναμης που απαιτούν. «Απλή μέση εργασία» είναι το «ζοδεμα απλής εργασιακής δύναμης, την οποία κατέχει κατά μέσο όρο, χωρίς ιδιαίτερη ανάπτυξη, κάθε συνηθισμένος άνθρωπος» (*Το Κεφάλαιο*, 1:27, 1:58). Τι ακριβώς θεωρείται δεξιάτητα της απλής εργασιακής δύναμης (αν π.χ. γραφή και ανάγνωση ή η χρήση ηλεκτρονικού υπολογιστή κ.λπ. αποτελούν δεξιότητες της απλής εργασιακής δύναμης) αλλάζει από χώρα σε χώρα και σε κάθε πολιτισμική εποχή, αλλά σε μία δεδομένη χώρα σε έναν δεδομένο χρόνο είναι σταθερό. Η εργασία των εργασιακών δυνάμεων υψηλότερης εξειδίκευσης είναι «σύνθετη» εργασία και θεωρείται εξιογενετική σε μεγαλύτερο βαθμό από την απλή μέση εργασία. Σε ποιο βαθμό ένα ορισμένο ποσό σύνθετης εργασίας δημιουργεί περισσότερη αξία από το αντίστοιχο ποσό απλής εργασίας γίνεται ορατό μόνο, πάλι, στην ανταλλαγή. Για τις ποσοτικές αναλογίες ωστόσο, δεν παίζουν ρόλο μόνο οι δεξιότητες της εργασιακής δύναμης, στις οποίες επέμεινε ο Μαρξ (*Το Κεφάλαιο*, 1:171, 172, 1:209, 210): καθοριστικές είναι επίσης και οι διαδικασίες κοινωνικής ιεράρχησης που αντικατοπτρίζονται π.χ. στο ότι τα «γυναικεία επαγγέλματα» έχουν λιγότερο κύρος από τα «ανδρικά», γεγονός που με τη σειρά του επηρεάζει ποιες δραστηριότητες θεωρούνται «απλές» και ποιές «σύνθετες».

Ο βαθμός στον οποίο η ιδιωτικά ζοδεμένη, ατομική εργασία ισχύει ως αξιογενετική, αφηρημένη εργασία είναι το **επιτέλεσμα** των τριών αυτών αναγωγών που συμβαίνουν *ταυτόχρονα* κατά την πράξη της ανταλλαγής.

3.4 «Φαντασματώδης αντικειμενικότητα της αξίας» – Θεωρία της αξίας βασισμένη στην παραγωγή στην κυκλοφορία;

Τα εμπροσώματα έχουν αξιακή αντικειμενικότητα [Wertgegenständlichkeit] όχι ως αντικειμενοποιήσεις εργασίας αλλά ως αντικειμενοποιήσεις αφηρημένης εργασίας. Αν όμως, όπως μόλις είδαμε, η αφηρημένη εργασία είναι μια σχέση κοινωνικής επικύρωσης που υφίσταται μόνο στην ανταλλαγή (όπου η ιδιωτικά ζοδεμένη εργασία ισχύει ως αξιογενετική, αφηρημένη εργασία), τότε και η αξιακή αντικειμενικότητα των εμπροσμάτων υφίσταται μόνο στην ανταλλαγή. Και ακόμη περισσότερο: η αξιακή αντικειμενικότητα δεν είναι καθόλου μια ιδιότητα που ένα πράγμα, μεμονωμένο, μπορεί να την έχει από μόνο του. Η αξιακή υπόσταση, που είναι η αιτία της αξιακής αντικειμενικότητας, δεν αποτελεί ιδιότητα των μεμονωμένων εμπροσμάτων αλλά μόνον από κοινού ιδιότητα των εμπροσμάτων που βρίσκονται σε σχέση ανταλλαγής.

Ο Μαρξ σημειώνει με τον πιο σαφή τρόπο το παραπάνω συμπέρασμα στο χειρόγραφο αναθεώρησης της πρώτης έκδοσης του *Κεφαλαίου* (*Συμπληρώσεις και αλλαγές στον πρώτο τόμο του Κεφαλαίου*). Εκεί λοιπόν γράφει ότι, αν ένα σακάκι ανταλλάσσεται με λινό τότε και τα δύο ανάγονται «σε εξαντικειμενικευση ανθρώπινης εργασίας *«διαφορώς»*. Ωστόσο, δεν πρέπει να ξεχνάμε «ότι κανένα [από τα δύο] δεν είναι δι'εαυτό μια τέτοια αξιακή αντικειμενικότητα, αλλά ότι είναι τέτοια μόνο εφόσον το *κοινό στοιχείο τους είναι αντικειμενικότητα*. Ήξω από τη μεταξύ τους σχέση –τη σχέση στην οποία εξομοιώνονται– δεν κατέχουν ούτε το σακάκι ούτε το λινό ύφασμα αξιακή αντικειμενικότητα ή την αντικειμενικότητά τους ως απλού πηγματος ανθρώπινης εργασίας αδιακρίτως» (*Συμπληρώσεις και αλλαγές στον πρώτο τόμο του Κεφαλαίου*, *Το Κεφάλαιο*, 1:929).

Αυτό συνεπάγεται ότι: «ένα εργασιακό προϊόν, θεωρούμενο απομονωμένο δι'εαυτό, δεν είναι λοιπόν αξία όπως και δεν είναι εμπόρευμα. Γίνεται αξία μόνο στην ενότητά του με ένα άλλο εργασιακό προϊόν» (ό.π. 1:930).

Με την παρατήρηση αυτή, ο «φαντασματώδης» χαρακτήρας της αξιακής αντικειμενικότητας (για τον οποίο μιλά ο Μαρξ στην αρχή

του *Κεφαλαίου*, I:22-1:52) αρχίζει να γίνεται κάπως σαφέστερος. Η αξιακή υπόσταση δεν είναι κοινή σε δύο εμπορεύματα με τον ίδιο τρόπο που π.χ. το κόκκινο χρώμα είναι κοινό σε ένα πυροσβεστικό όχημα και σε ένα μήλο (το καθένα είναι κόκκινο αυτό καθαυτό, κι όταν βρίσκονται το ένα δίπλα στο άλλο διαπιστώνουμε πως όντως έχουν κάτι κοινό). Η αξιακή υπόσταση—άρα και η αξιακή αντικειμενικότητα—γίνεται ιδιότητα των πραγμάτων μόνο όταν στην ανταλλαγή τα πράγματα αυτά σχετίζονται μεταξύ τους. Είναι δηλαδή σαν το πυροσβεστικό όχημα και το μήλο να είναι κόκκινα μόνο όταν βρίσκονται πράγματι το ένα δίπλα στο άλλο, ενώ μόλις απομονωθούν (το πυροσβεστικό όχημα στον πυροσβεστικό σταθμό, το μήλο πίσω στο δέντρο) να μην έχουν πια χρώμα.

Συνήθως οι αντικειμενικές ιδιότητες ανήκουν στα πράγματα ανεξάρτητα από το αν αυτά σχετίζονται με άλλα πράγματα. Ιδιότητα που αποκτά ύπαρξη μόνο εντός καθορισμένων σχέσεων δεν τη θεωρούμε αντικειμενική ιδιότητα του μεμονωμένου πράγματος καθαυτού, **αλλά σχέση**. Αν ο στρατιώτης Α δέχεται διαταγές από τον λοχία Β, τότε ο Α είναι κατώτερος του Β και ο Β ανώτερος του Α. Η ιδιότητα του να είναι κανείς κατώτερος ή ανώτερος προκύπτει ως αποτέλεσμα της ειδικής *σχέσης* μεταξύ των Α και Β εντός της στρατιωτικής ιεραρχίας, **αλλά** δεν αποτελεί ιδιότητά τους όταν συναντηθούν ως πρόσωπα έξω από την ιεραρχία αυτή.

Η αξιακή αντικειμενικότητα όμως, ενώ είναι ιδιότητα που υπάρχει μόνο εντός μιας σχέσης, **φάνεται** σαν να είναι αντικειμενική ιδιότητα των πραγμάτων, να ανήκει δηλαδή σε αυτά και εκτός της ανταλλακτικής σχέσης. Αν επιχειρήσουμε να την εντοπίσουμε έξω από τη σχέση της ανταλλαγής, δεν θα ξέρουμε από πού να την πιάσουμε: η αξιακή αντικειμενικότητα είναι στην κυριολεξία μια «φαντασματώδης αντικειμενικότητα».

Αυτή η φαινομενικότητα, ότι δηλαδή η αξιακή αντικειμενικότητα είναι εγγενής ιδιότητα του μεμονωμένου εμπορεύματος, ξεγέλασε μεγάλο μέρος του παραδοσιακού μαρξισμού. Έτσι, πολλοί κατανόησαν την αξιακή υπόσταση «ουσιαστικών», ως ιδιότητα του *μεμονωμένου* εμπορεύματος. Μαζί με αυτήν, **θεωρήθηκε** και το αξιακό μέγεθος ιδιότητα του μεμονωμένου εμπορεύματος, και πίστευαν ότι το αξιακό μέγεθος δεν εξαρτάται από την ανταλλαγή, ότι προσδιορίζεται μόνο από την ποσότητα του κοινωνικά αναγκαίου εργασίου χρόνου που δαπανήθηκε στην *παραγωγή* του εμπορεύματος. Θεωρήσεις που, αντίθετα, **έδιναν έμφραση** στη σημασία

της ανταλλαγής επικρίθηκαν ότι προωθούν μια «αξιακή θεωρία της κυκλοφορίας» και άρα προσεγγίζουν το ζήτημα εστιάζοντας στην επουσιώδη πλευρά του.⁷

Όσοσο ήδη το ίδιο το ερώτημα, αν η αξία και το αξιακό μέγεθος προσδιορίζονται στη σφαίρα παραγωγής ή στη σφαίρα κυκλοφορίας (δηλαδή στη σφαίρα των αγοραπωλησιών) είναι το αποτέλεσμα μιας μοιραίας απλούστευσης. Η **αξία** δεν «δημιουργείται» κάτω και κατόπιν «είναι εκεί». Στην περίπτωση π.χ. του ψωμιού, μπορεί τουλάχιστον να τεθεί το ερώτημα (έστω κι αν η απάντηση είναι προφανής) πού δημιουργείται το ψωμί: στον φούρνο ή κατά την πώλησή του στο ταμείο; Η αξία όμως δεν είναι πράγμα, όπως το ψωμί, αλλά κοινωνική σχέση που *εμφανίζεται ως εμπόληματη ιδιότητα*, δηλαδή σαν ένα από χαρακτηριστικό του πράγματος. Η κοινωνική σχέση που εκφράζεται στην **αξία** και στο αξιακό μέγεθος συγκροτείται και στην παραγωγή **και** στην κυκλοφορία, επομένως το να τίθεται το ερώτημα με την αποκλειστική διάκριση «—ή—» δεν έχει νόημα.

Πριν από την ανταλλαγή το **αξιακό μέγεθος** δεν είναι ακόμη καθορισμένο μεν, **αλλά** και στην ανταλλαγή δεν προκύπτει τυχαία. Είναι το αποτέλεσμα της τριπλής αναγωγής της ιδιωτικά ζοδεμένης, ατομικής εργασίας σε αφηρημένη εργασία (είδαμε αυτή την τριπλή αναγωγή στην προηγούμενη ενότητα). Το **αξιακό μέγεθος** ενός εμπορεύματος δεν είναι απλώς μια σχέση *ανάμεσα στην ατομική εργασία του παραγωγού και στο προϊόν της* (όπως καταλήγει η «ουσιαστική» αντίληψη περί της **αξίας**) **αλλά** μια σχέση μεταξύ της *ατομικής* εργασίας του παραγωγού από τη μια και της *συνολικής κοινωνικής εργασίας* από την άλλη. Η ανταλλαγή δεν παράγει την αξία, αλλά διαμεσολαβεί αυτή τη σχέση συνδέοντας την ατομική εργασία του κάθε παραγωγού με τη συνολική εργασία της κοινωνίας, δηλαδή με τις ατομικές εργασίες των υπολοίπων παραγωγών. Όσοσο, σε μια κοινωνία που βασίζεται στην ιδιωτική παραγωγή,

7 Παρόμοιες επικρίσεις δέχτηκε (και) από τον Νόρμπερτ Γρένκλε [ιδρυτικό και επωνύμους μέλος της ομάδας «Kritikis»], (Teiklé 1998, βλ. σχετικά Heiplich 1999b): πρόγμα αξιοσημείωτο δεδομένου ότι η ομάδα «Kritikis» αυτοπαρουσιάζει **πάντα** ως κριτική **απέναντι** στον—όπως η ίδια τον αποκαλεί—«μαρξισμό του εργατικού κινήματος» (με τον οποίο εννοεί και παρόμοιο με τον κοσμοθεωρητικό μαρξισμό). Εντούτοις, σε **πολλά** ζητήματα, **όπως** και στο συγκεκριμένο, η «Kritikis» παραμένει εγκλωβισμένη στη σκέψη του «μαρξισμού του εργατικού κινήματος», **κατά** τον οποίο τόσο **αρέσκειται** να ασκεί κριτική (βλ. **σχετικά** ενότητα 9.2).

αυτή η σύνδεση μπορεί να συμβεί *μόνο στην ανταλλαγή* και πουθενά αλλού.⁸

Πριν από την ανταλλαγή, μπορούμε μόνο να εκτιμήσουμε (με λγότερη ή περισσότερη ακρίβεια) τα αξιακά μεγέθη. Από αυτή την εκτίμηση εξαρτάται επίσης το αν ένας εμπορευματοπαραγωγός θα αυξήσει ή θα μειώσει την παραγωγή του. Μόνο που η εκτίμηση της αξίας ενός εμπορεύματος δεν είναι καθόλου το ίδιο πράγμα με την ύπαρξη αυτής της αξίας, πράγμα που μερικοί παραγωγοί αναγκάστηκαν να το μάθουν με οδυνηρό τρόπο

● *ι* παραπάνω σκέψεις θα πρέπει να ξεκαθαρίζουν ότι ο μαρξικός λόγος περί αξιακής υπόστασης δεν θα πρέπει να εννοηθεί «ουσιαστικά», με την έννοια δηλαδή ότι μέσα στο *μειωνόμενο* πράγμα *υφίσταται* όντως *μια αξία*. Η αξιακή αντικειμενικότητα δεν είναι ένα από χαρακτηριστικά του μεμονωμένου εμπορευμάτος. Η αξία μόνο στην ανταλλαγή αποκτά αντικειμενική αξιακή μορφή, γι' αυτό και η «ανάλυση της αξιακής μορφής» είναι τόσο σημαντική για τη μαρξική αξιακή θεωρία.⁹

Από την άλλη πάλι, οι ουσιαστικές θεωρήσεις της αξιακής θεωρίας του Μαρξ έρχονται σε αμηχανία μπροστά στην ανάλυση της αξιακής μορφής, δεν ξέρουν τι να την κάνουν: γι' αυτές, ο απλόκοσ ισχυρισμός ότι η εμπορευματική αξία εξαρτάται από την εργασία που είναι κοινωνικά αναγκαία για την παραγωγή του εμπορεύματος έχει ήδη λύσει τα προβλήματα της αξιακής θεωρίας.

8 Ως τεκμήριο για το ότι και ο Μαρξ επίσης θεωρεί πως η αξία προσδιορίζεται ήδη στην παραγωγή, και πριν από την ανταλλαγή, παρατίθεται ανηγά η παράτηρήση του «ότι δεν είναι η ανταλλαγή που ρυθμίζει το αξιακό μέγεθος του εμπορεύματος, αλλά αντιστρόφως ότι το αξιακό μέγεθος του εμπορεύματος ρυθμίζει τις ανταλλακτικές σχέσεις τους» (*Το Κεφάλαιο*, 1:45 /:78). Στην προκειμένη περίπτωση παραβλέπεται το γεγονός ότι η συγκεκριμένη μαρξική πρόταση αφορά *ρυθμιστική σχέση και όχι χρονική* (η αξία υπάρχει πρώτα εκεί και κατόπιν ανταλλάσσεται). ● Στον αφορά τη χρονική σχέση, ο Μαρξ λέει ξεκαθάρια ότι «μόνο εντός της ανταλλαγής τους εσποκτούν τα εργασιακά προϋποθέτα μια κοινωνικά ομοιοαξιακή αντικειμενικότητα ξεχωριστή από την αισθητηριακά διαφορετική χρηστική αντικειμενικότητά τους» (*Το Κεφάλαιο*, 1:54 /:86, έμφαση Μ. Χ.). Για τους εμπορευματοπαραγωγούς όμως, τον κοινωτικό ρόλο του παίξει η αξιακή αντικειμενικότητα, γι' αυτό και «ο αξιακός χαρακτηρισμός των πραγμάτων λαμβάνεται υπόψη ήδη κατά την παραγωγή τους» (*Το Κεφάλαιο*, 1:54 /:86, έμφαση Μ. Χ.). Αλλά το ότι η αξία «λαμβάνεται υπόψη», δηλαδή ότι η μελλοντική αξία υπολογίζεται από τους παραγωγούς, είναι κάτι τελείως διαφορετικό από το ότι η αξία ήδη υπάρχει.

9 Στο *Κεφάλαιο*, η ανάλυση της αξιακής μορφής λαμβάνει χώρα στο εκτενές τρίτο υποκεφάλαιο του πρώτου κεφαλαίου.

3.5 Αξιακή μορφή και χρηματική μορφή (οικονομικοί καθορισμοί της μορφής)

Με την ανάλυση της αξιακής μορφής ο Μαρξ διεκδικεί έναν άλλο που δεν έχει αντίστοιχο προηγούμενο στην αστική οικονομική επιστήμη. Εισαγωγικά, γράφει:

Ο καθένας γνωρίζει, έστω και αν δεν γνωρίζει τίποτε άλλο, ότι *τις εμπορεύματα μαζί με τις πολυποικιλές φυσικές μορφές των χρηστικών αξιών τους κατέχουν και μια κοινή σε όλα αξιακή μορφή*, η οποία βρίσκεται σε έντονη αντίθεση προς τις πρώτες – τη χρηματική μορφή. Εντούτοις, αυτό που επιδιώκεται εδώ είναι κάτι που η αστική οικονομική επιστήμη ούτε καν έχει αποπειραθεί, δηλαδή να δείξουμε τη γένεση αυτής της χρηματικής μορφής. (*Το Κεφάλαιο*, 1:30 /:62)

Συχνά, η πρόταση αυτή κατανοείται ως πρόθεση του Μαρξ να αποτυπώσει, σε ένα υψηλό επίπεδο αφάιρεσης, την ιστορική εμφάνιση του *χρημάτος* εκκινώντας από την απλή ανταλλαγή προϊόντων. Σε αυτή την περίπτωση όμως, το να διαφοροποιείται ο ίδιος τόσο κατηγορηματικά από την αστική οικονομική επιστήμη (δηλώνοντας ότι επιχειρεί κάτι που η αστική οικονομία δεν αποπειράθηκε καν μέχρι τότε) θα ήταν ακραία υπερβολή, δεδομένου ότι και στον καφού του Μαρξ τέτοιου είδους αφαιρετικοϊστορικά σχήματα ανήκαν στο καθιερωμένο ρεπερτόριο των οικονομολόγων.¹⁰

Ας θυμηθούμε όμως ότι ήδη με την πρώτη πρόταση του *Κεφαλαίου* ο Μαρξ ξεκαθαρίζει πως πρόθεσή του είναι να αναλύσει όχι το προκαπιταλιστικό εμπόρευμα αλλά το εμπόρευμα στον καπιταλισμό (βλ. αρχή της ενότητας 3.1). Από αυτό γίνεται σαφές ότι με την «γένεση», ο Μαρξ δεν εννοεί την *ιστορική γένεση* του

10 Αλλά και πολλές Εισαγωγές στο *Κεφάλαιο* κατανοούν την ανάλυση της αξιακής μορφής με παρόμοιο, αφαιρετικοϊστορικό τρόπο και χάνουν έτσι τον πυρήνα των μαρξικών επιχειρημάτων. Για παράδειγμα, ο Χάουκ (*Haug* 1989:151) όταν αναπαράβαλει την «πρωιματική ιστορική ανάπτυξη» στην ανάλυση της αξιακής μορφής, η οποία –κατά Χάουκ– περιορίζει «τον νόμο της ανάπτυξης της αξιακής μορφής σε μια εργαστηριακού τύπου εξέταση». Έτσι, ο Χάουκ υποστηρίζει, σε συμφωνία με τη διατύπωση του Ένγκελς, ότι η λογική ανάπτυξη των κατηγοριών δεν είναι παρά μόνο η ιστορική ανάπτυξη επογυμνωμένη από τις ενοχλητικές τυχαίες περιστάσεις (σχετικά με την προβληματική της ανάλυσης που κάνει ο Ένγκελς βλ. ενότητα 2.1). Αυτό το σημείο, μεταξύ άλλων, ήταν το θέμα μιας ανταπαράθεσης μεταξύ του Χάουκ και εμού, η οποία διεξήχθη στις σελίδες του περιοδικού *Argument*. Βλ. *Haug* (2003a, b), Heinrich (2003 και 2004).

χρήματος, αλλά *μία συνθήκη* ανάπτυξης *εννοιών*: γι' αυτόν, το ζήτημα δεν είναι η ιστορική διαμόρφωση του χρήματος (ούτε καν σε επίπεδο αφηρημένης περιγραφής), αλλά η εννοιακή [*begriffliche*] ανακατασκευή της σύνδεσης μεταξύ της «απλής αξιακής μορφής» (ένα εμπόρευμα εκφράζει την αξία του σε ένα άλλο εμπόρευμα) και της «χρηματικής μορφής» – σύνδεση που υπάρχει στον *σύντηκτο* *καπιταλισμό*. Ή, διατυπώνοντας το πιο γενικά, αν σε μια κοινωνία που παράγει εμπορεύματα το χρήμα είναι απλώς ένα πρακτικό επικοινωνικό μέσο (τη χρήση του οποίου θα μπορούσε κάποιος και να παραλείψει) ή αν το χρήμα είναι όντως *αναγκαίο*.

Στον καιρό του Μαρξ το ζήτημα αυτό δεν ήταν μόνο επιστημονικό ενδιαφέροντος. Διάφορα σοσιαλιστικά ρεύματα ήθελαν, ως ενωλακτική στον καπιταλισμό, μια κοινωνία όπου θα εξακολουθεί μεν να υπάρχει ιδιωτική εμπορευματική παραγωγή, το χρήμα όμως θα έχει καταργηθεί και θα έχει αντικατασταθεί από απλά πιστοποιητικά δικαιώματος σε αγαθά ή «κουπόνια ωρών» (πιστοποιητικό του χρόνου εργασίας που ξόδεψε ο κάτοχος του κουπονιού). Η απόδειξη λοιπόν ότι η εμπορευματική παραγωγή και το χρήμα είναι αδύνατο να διαχωριστούν ήταν *χρήσιμη* και για την κριτική παρόμοιων ρευμάτων.

Ο Μαρξ προχωρά την ανάλυση του χρήματος σε τρία βήματα:

1. Πρώτα, με *ανάλυση των μορφών* (δηλαδή, ο Μαρξ αναλύει τους οικονομικούς μορφικούς καθορισμούς παραβλέποντας τους εμπορευματοκατόχους) αναπτύσσεται η *μορφή του γενικού ισοδυνάμου* (η *χρηματική μορφή*) ως η αναγκαία αξιακή μορφή για να εκφραστεί η αξία.
2. Κατόπιν, εξετάζει τη *δράση των εμπορευματοκατόχων*: το *πραγματικό χρήμα*, το οποίο πρέπει να αντιστοιχεί στους καθορισμούς της μορφής του γενικού ισοδυνάμου, δημιουργείται μόνο εξαιτίας αυτής της δράσης.
3. Τέλος, αναπτύσσει τις διάφορες *λειτουργίες* τις οποίες αναλαμβάνει το χρήμα εντός της «απλής κυκλοφορίας» (δηλαδή της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων και του χρήματος, παραβλέποντας το κεφάλαιο).

Η αστική οικονομική θεωρία ξεκινά συνήθως τις πραγματείες της περί χρήματος απαριθμώντας τις ποικίλες λειτουργίες του. Την ύπαρξη δε του χρήματος την εξηγεί με το επιχείρημα πως χωρίς χρήμα θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο να οργανωθεί η ανταλλαγή, θε-

μελώνει δηλαδή την εξήγηση στο επίπεδο της δράσης των εμπορευματοκατόχων. Μορφικές αναλύσεις της συνάρτησης *μεταξύ αξίας και αξιακής μορφής* δεν υπάρχουν πουθενά στην αστική οικονομική θεωρία, ούτε καν ως νύξη. Και αυτή ακριβώς η συνάρτηση είναι η «γένεση» για την οποία μιλά ο Μαρξ στο παραπάνω παράθεμα.

Αλλά και αρκετοί μαρξιστές έχουν πρόβλημα με την κατανόηση της μαρξικής ανάλυσης. Οικονομικές ερμηνείες, κατά κανόνα, ρίχνουν το βάρος –όπως και η αστική οικονομική θεωρία– στις *λειτουργίες του χρήματος* και *έρχονται* σε αμηνανία με την εννοιακή ανάπτυξη της χρηματικής μορφής και του χρήματος. Ακόμη και μη ουσιολογικές ερμηνείες συχνά προσπερνούν τις διαφορές μεταξύ των δύο πρώτων βημάτων (την εννοιακή *ανάπτυξη της χρηματικής μορφής* και την εννοιακή *ανάπτυξη του χρήματος*). Με το πρώτο βήμα θα ασχοληθούμε στην παρούσα ενότητα, ενώ με το δεύτερο και το τρίτο στις δύο επόμενες.

Ο Μαρξ αρχίζει την ανάλυση της αξιακής μορφής εξετάζοντας την «*απλή*, μεμονωμένη ή *τυχαία αξιακή μορφή*». Πρόκειται για την αξιακή έκφραση ενός εμπορεύματος σε ένα δεύτερο εμπόρευμα:

x εμπόρευμα Α είναι αξίας ψ εμπόρευμα Β

Ή το περίφημο παράδειγμα του Μαρξ:

20 πήγχεις λινού υφάσματος είναι αξίας 1 σακάκι

Η αξία του λινού χρειάζεται να εκφραστεί, το σακάκι χρησιμεύει ως μέσο για να εκφραστεί η αξία του λινού υφάσματος. Συνεπώς, τα δύο εμπορεύματα παίζουν εντελώς διαφορετικούς ρόλους στην έκφραση της αξίας, ρόλους που ο Μαρξ τους αποδίδει και με διαφορετικούς όρους. Η αξία του πρώτου εμπορεύματος (του λινού) εκφράζεται ως «*σχετική αξία*» (δηλαδή σε σχέση με κάτι άλλο), βρίσκεται λοιπόν σε *σχετική αξιακή μορφή*. Το δεύτερο εμπόρευμα (το σακάκι) χρησιμεύει ως «*ισοδύναμο*» για την αξία του πρώτου εμπορεύματος – βρίσκεται *στη μορφή του ισοδυνάμου*.

Στην απλή αξιακή έκφραση μπορεί να εκφραστεί κάθε φορά η αξία ενός μόνο εμπορεύματος: μόνο η αξία του λινού υφάσματος εκφράζεται ως ορισμένη ποσότητα σακακιών. Η αξία του σακακιού δεν εκφράζεται. Ωστόσο, η αξιακή έκφραση «20 πήγχεις λινού υφάσματος είναι αξίας 1 σακάκι» εμπριέχει (και άρα συνεπάγεται) και την αντίστροφη σχέση «1 σακάκι είναι αξίας 20 πήγχεις λινού».

Τώρα, είναι το σακάκι που βρίσκεται στη σχετική αξιακή μορφή ενώ το λινό βρίσκεται στη μορφή του ισοδυναμίου.

Η αξία δεν είναι ούτε απτή ούτε ορατή σε μία μεμονωμένη χρηστική αξία, αποκτά αντικειμενική μορφή μόνο στην αξιακή έκφραση: το εμπόρευμα που βρίσκεται στη μορφή ισοδυνάμου (εμπόρευμα Β) ισχύει τώρα ως η ενσάρκωση της αξίας του εμπόρευματος που βρίσκεται στη σχετική αξιακή μορφή (εμπόρευμα Α). Αν όμως το δεύτερο εμπόρευμα εξεταστεί απομονωμένο τότε είναι και αυτό απλώς και μόνο μία χρηστική αξία, όπως και το πρώτο εμπόρευμα. Αλλά, εντός της *αξιακής έκφρασης* το δεύτερο εμπόρευμα, που βρίσκεται στη μορφή ισοδυνάμου, παίζει έναν ειδικό ρόλο: ισχύει όχι μόνον ως μία ορισμένη χρηστική αξία, αλλά επιπλέον η (υλική) μορφή της χρηστικής του αξίας ισχύει *συγχρόνως ως άμεση ενσάρκωση της αξίας*: «Στην αξιακή σχέση, όπου το σακάκι αποτελεί το ισοδύναμο του λινού υφάσματος, ισχύει λοιπόν η μορφή του σακακιού ως αξιακή μορφή» (*Το Κεφάλαιο*, 1:34· 1:66).

Η αξία του λινού υφάσματος αποκτά μια *αντικειμενική μορφή* μόνο και μόνο επειδή η αξία παίρνει τη μορφή σακακιού: η αξία του λινού τώρα γίνεται απτή, ορατή, μετρήσιμη ως μία ορισμένη ποσότητα σακακιών. Ο Μαρξ συνοψίζει αυτό το αποτέλεσμα ως εξής:

Η εσωτερική αντίθεση χρηστικής αξίας και αξίας που είναι κρυμμένη στο εμπόρευμα παρασταίνεται μέσω μιας εξωτερικής αντίθεσης, δηλαδή μέσω της σχέσης δύο εμπορευμάτων όπου το ένα εμπόρευμα, του οποίου η αξία πρόκειται να εκφραστεί ισχύει άμεσα μόνο ως χρηστική αξία, ενώ αντιθέτως το άλλο εμπόρευμα, στο οποίο θα εκφραστεί αξία, ισχύει άμεσα μόνο ως ανταλλακτική αξία. (*Το Κεφάλαιο*, 1:43· 1:75 επ.)

Η αξία είναι κάτι καθαρά κοινωνικό, εκφράζει την *ισοδυναμία* δύο εντελώς διαφορετικών εργασιών, συνεπώς εκφράζει ορισμένη *κοινωνική σχέση*. Αυτή η κοινωνική σχέση παίρνει στη μορφή του ισοδυνάμου την υλική μορφή [Gestalt] ενός *πράγματος*. Στο παράδειγμά μας, η αξία εμφανίζεται να ταυτίζεται άμεσα με το σακάκι. Το σακάκι ισχύει ως ενσάρκωση της αξίας, αλλά μόνο μέσα στη σχέση της αξιακής έκφρασης. Στην περίπτωση του σακακιού είναι ακόμη διαφανές ότι εντός αξιακής έκφρασης το σακάκι έχει διαφορετικές ιδιότητες από ό,τι έξω από αυτήν. Στην περίπτωση του χρήματος όμως η αντίστοιχη σχέση δεν είναι πια τόσο διαφανής.

Η απλή αξιακή μορφή εκφράζει την αξία του εμπορευμάτων Α σε ένα αντικείμενο, την κάνει απτή και μετρήσιμη. Ωστόσο, η απλή αξιακή μορφή είναι ανεπαρκής, και άρα ακατάλληλη, αφού συσχετίζει το εμπόρευμα Α μόνο με ένα και μοναδικό εμπόρευμα, ήτοι με το εμπόρευμα Β, αλλά όχι και με τα υπόλοιπα εμπορευμάτων.

Αν δούμε τώρα την αξιακή σχέση του εμπορευμάτων Α (εδώ το λινό υφασμα) με όλα τα υπόλοιπα εμπορευμάτων, παίρνουμε την «ολική ή εκδιπλωμένη αξιακή μορφή»:

20 πήχεις λινό αξίζουν 1 σακάκι

20 πήχεις λινό αξίζουν 10 λίβρες τσάι

20 πήχεις λινό αξίζουν 40 λίβρες καφέ, κ.ο.κ.

Τώρα η αξία του λινού συσχετίζεται με το σύνολο «του κόσμου των εμπορευμάτων» (και όχι μόνο με ένα εμπόρευμα) και ταυτόχρονα γίνεται φανερό ότι η εμπορευματική αξία είναι αδιάφορη προς την ιδιαίτερη μορφή της χρηστικής αξίας με την οποία εμφανίζεται: σακάκια, αλλά και τσάι, καφές, κ.λπ. μπορούν εξίσου να χρησιμοποιούν ως ενσάρκωση της αξίας του λινού. Η αξία του λινού παραμένει η ίδια είτε παρουσιάζεται στο σακάκι είτε στον καφέ. Με αυτό, γίνεται επίσης εμφανές ότι η ποσοτική ανάλυση της ανταλλαγής δεν είναι καθόλου τυχαία, πράγμα που στην απλή αξιακή μορφή δεν είναι ακόμη ορατό.

Αλλά και η εκδιπλωμένη αξιακή μορφή είναι επίσης *εκατάλληλη*: η αξιακή έκφραση του εμπορευμάτων Α είναι ανολοκλήρωτη και δεν κλείνει ποτέ. Επιπλέον, οι αξιακές εκφράσεις είναι ποικίλες και εντελώς διαφορετικές: έχουμε πολυάριθμες ιδιαίτερες μορφές ισοδυνάμων που αποκλείουν η μια την άλλη.

Η εκδιπλωμένη αξιακή μορφή δεν είναι *τίποτε άλλο παρά μια σειρά απλών αξιακών μορφών*. Όμως καθεμία από αυτές τις απλές αξιακές μορφές περικλείει και την αντίστροφή της. Αν αντιστρέψουμε όλες τις απλές αξιακές μορφές, παίρνουμε τη «γενική αξιακή μορφή»:

1 σακάκι αξίζει
10 λίβρες τσάι αξίζουν
40 λίβρες καφές αξίζουν } 20 πήχεις λινό

Η αξία των εμπορευμάτων τώρα εκφράζεται *επί* και *εν*ώια επειδή ένα και μόνο εμπόρευμα, το «γενικό ισοδύναμο», χρησιμεύει

ως αξιακή έκφραση για όλα τα υπόλοιπα εμπορεύματα. Έτσι, αυτή η μορφή επιτελεί κάτι απολύτως κρίσιμο.

Ως όμοια-προς-το-λίνο-ύφανση η αξία κάθε εμπορεύματος δεν διαφέρει τώρα μόνο από τη δική της χρηστική αξία, αλλά από κάθε χρηστική αξία, και ακριβώς με αυτό τον τρόπο εκφράζεται ως το στοιχείο που το έχουν κοινό **όλα** τα εμπορεύματα. *Πρώτη λοιπόν αυτή η μορφή σχετίζεται πραγματικά τα εμπορεύματα μεταξύ τους ως αξίες ή τους επιτρέπει να εμφανίζονται μεταξύ τους ως ανταλλακτικές αξίες.* (Το Κεφάλαιο, 1:47-1:80, έμφαση M. X.)

Η αξιακή αντικειμενικότητα δεν είναι εγγενής ιδιότητα του **μεμονωμένου** εμπορεύματος **αλλά** κοινωνικό χαρακτηριστικό, δεδομένου ότι εκφράζει τη σχέση του μεμονωμένου εμπορεύματος με τον κόσμο των εμπορευμάτων, και τη σχέση της ατομικής εργασίας, που παρήγαγε αυτό το εμπόρευμα με τη συνολική κοινωνική εργασία. Γι' αυτό, η αξία καθιστά αναγκαία όχι απλώς μια εν γένει **αντικειμενική** αξιακή μορφή, **αλλά** μια αξιακή μορφή που να εκφράζει αυτόν τον κοινωνικό χαρακτήρα – κι αυτό το καταφέρνει μόνο η **γενική αξιακή μορφή**.

Ο ειδικός κοινωνικός χαρακτήρας της γενικής αξιακής μορφής φαίνεται σε μια ακόμη ιδιότητα που διακρίνει τη γενική αξιακή μορφή τόσο από την απλή όσο και από την εκδιπλωμένη αξιακή μορφή. Και στην απλή και στην εκδιπλωμένη αξιακή μορφή, «και στις δύο περιπτώσεις είναι, τρόπον τινά, ιδιωτική υπόθεση του μεμονωμένου εμπορεύματος να δώσει στον εαυτό του αξιακή μορφή». **Αλλά** τώρα:

Αντίθετος, η γενική αξιακή μορφή γεννέται μόνο ως κοινό έργο του κόσμου των εμπορευμάτων. Ένα εμπόρευμα αποκτά γενική **αξιακή** έκφραση **μόνο** λόγω του ότι **όλα** τα **άλλα** εμπορεύματα εκφράζουν ταυτόχρονα την αξία τους **στο** ίδιο ισοδύναμο, και **κάθε** νεοεισερχόμενο εμπορευματικό είδος πρέπει να **πα** μιμηθεί. Αποκλύνεται λοιπόν ότι η **αξιακή** αντικειμενικότητα των εμπορευμάτων, επειδή είναι απλώς η «κοινωνική ύπαρξη» **αυτών** των **πραγμάτων**, **μπορεί να εκφραστεί μόνο μέσα από την ολόπλευρη κοινωνική σχέση τους.** (Το Κεφάλαιο, 1:47-1:80 επ., έμφαση M. X.)

Αυτό που φανερώνεται εδώ δεν είναι κάτι το προφανές για την καθημερινή συνείδηση αλλά αποτέλεσμα της επιστημονικής

ανάλυση: ο **κοινωνικός χαρακτήρας** της αξίας εκφράζεται σε μια ειδική **κοινωνική** αξιακή μορφή.

Αξία και αξιακό μέγεθος –που στην πραγματικότητα δεν είναι ιδιότητες του μεμονωμένου εμπορεύματος– μπορούν τώρα, με τη βοήθεια του **γενικού ισοδυνάμου** να εκφραστούν σαν να ήταν τέτοιες απλές ιδιότητες των μεμονωμένων εμπορευμάτων. Ποιοτικά, η αξία των σακακιών (του τσαγιού, του καφέ κ.ο.κ.) συνίσταται στην εξομοίωσή τους με το λινό. Ποσοτικά, η αξία ενός σακακιού (ή 20 λιβρών τσαγιού, 40 λιβρών καφέ κ.ο.κ.) είναι 20 πηχτές λινού.

Τέλος, η **χρηματική μορφή** διαφέρει από τη γενική αξιακή μορφή μόνο στο ότι η μορφή του ισοδυνάμου έχει ταυτιστεί «μέσω κοινωνικής συνθήκης» (Το Κεφάλαιο, 1:51-1:84) με την ειδική φυσική μορφή ενός ορισμένου εμπορεύματος (ιστορικά, αυτό το εμπόρευμα ήταν ο χρυσός και, σε μικρότερη έκταση, ο άργυρος). Αυτό το εμπόρευμα λοιπόν γίνεται έτσι «χρηματικό εμπόρευμα».

Η παραπομπή στην «κοινωνική συνθήκη» δηλώνει ξεκάθαρα ότι με τη χρηματική μορφή βρισκόμαστε ήδη στο επίπεδο της δράσης των εμπορευματοκόχων. Μέχρι τώρα δεν έγινε λόγος για τους εμπορευματοκόχους. Έως εδώ, εξετάσαμε την **εμπορευματική μορφή** των προϊόντων της εργασίας και τις **σχέσεις ανταλλαγής προϊόντων**, **αλλά** όχι τις **ανταλλακτικές πράξεις των εμπορευματοκόχων**.

3.6 Χρήμα και διαδικασία ανταλλαγής (δράση των εμπορευματοκόχων)

Με τους εμπορευματοκόχους και τη δράση τους, ο Μαρξ ασχολείται ρητά για πρώτη φορά μόλις στο δεύτερο κεφάλαιο του *Κεφαλαίου*. Τα πρόσωπα ως εμπορευματοκόχοι είναι απλώς και μόνον αντιπρόσωποι εμπορευμάτων, ως εκ τούτου η εξέταση του εμπορεύματος έπρεπε να προηγηθεί.

Αν κοιτάξει κανείς μόνο τη σχέση ανταλλαγής εμπορευμάτων, τότε ένα εμπόρευμα χρησιμοποιεί ως η μορφή με την οποία εμφανίζεται η αξία κάθε άλλου εμπορεύματος με το οποίο ανταλλάσσεται. Ο εμπορευματοκόχος όμως δεν επιθυμεί να ανταλλάξει το εμπόρευμά του με οποιοδήποτε τυχαίο εμπόρευμα, αλλά με κάποιο συγκεκριμένο: το δικό του εμπόρευμα δεν έχει χρηστική αξία για τον ίδιο, ενώ μόνο ανταλλάσσοντάς το θα αποκτήσει τη χρηστική αξία που ο ίδιος χρειάζεται. Ο εμπορευματοκόχος λοιπόν θα ήθελε να μεταχειριστεί το εμπόρευμά του σαν γενικό ισοδύναμο, έτσι ώστε

να είναι *έμεσα ανταλλαξιμο* με όλα τα άλλα εμπορεύματα. Αλλά από τη στιγμή που *κάθε* εμπορευματοκάτοχος επιθυμεί το ίδιο για το εμπόρευσμά του, κανένα εμπόρευμα δεν είναι γενικό ισοδύναμο. Στη διαδικασία της ανταλλαγής λοιπόν, οι εμπορευματοκάτοχοι έρχονται αντιμέτωποι με ένα, όπως φαίνεται, άλυτο πρόβλημα. Ο Μαρξ συνοψίζει πολύ εύστοχα την *εκ των προημέτων λύση*:

Μέσα στην αμηχανία τους οι εμπορευματοκάτοχοί μας σκέφτονται όπως ο Φάουστ. Έν αρχή ην η πράξις. Έδρασαν λοιπόν πριν σκεφθούν. ● οι νόμοι της φύσης των εμπορευμάτων επιβιβαιώνονται στο φυσικό ένστικτο των εμπορευματοκόχων. Μπορούν να αλληλοσυσχετίσουν τα εμπορεύματά τους μόνο ως αξίες, και συνεπώς μόνο ως εμπορεύματα, εφόσον τα συσχετίσουν αντιθετικά με κάποιο άλλο εμπόρευμα ως γενικό ισοδύναμο. Αυτό προέκυψε από την ανάλυση του εμπορεύματος. [Δηλαδή από τη μορφική ανάλυση που ανέπτυξε ο Μαρξ στο πρώτο κεφάλαιο και που μας απασχόλησε στην μόλις προηγούμενη ενότητα. Μ. Χ.] Μόνο όμως η *κοινωνική πράξη μπορεί να καταστήσει γενικό ισοδύναμο ένα ορισμένο εμπόρευμα*. Η κοινωνική δράση όλων των άλλων εμπορευμάτων αποκλείει λοιπόν ένα ορισμένο εμπόρευμα, στο οποίο αυτό παρέκταίνονται ολόπλευρα τις αξίες τους. Με τον τρόπο αυτό η φυσική μορφή αυτού του εμπορεύματος γίνεται κοινωνικά ισχύουσα μορφή ισοδυνάμου. Το να είναι γενικό ισοδύναμο γίνεται ειδικά κοινωνική λειτουργία του *εποικλεισμένου* εμπορεύματος μέσω της κοινωνικής διαδικασίας. Γίνεται έτσι – χρήση. (Το Κεφάλαιο, 1:66-1:100, έμφαση Μ. Χ.)

Η ανάλυση του εμπορεύματος κατέδειξε την αναγκαιότητα της *μορφής* του γενικού ισοδυνάμου. Για να μεταχειριστούν τα πράγματα όντως ως *εμπορεύματα*, για να συσχετίσουν δηλαδή τα πράγματα μεταξύ τους ως αξίες, οι εμπορευματοκάτοχοι *πρέπει* να συσχετίσουν τα εμπορεύματά τους με ένα γενικό ισοδύναμο. Αυτή η «κοινωνική τους πράξη» πρέπει λοιπόν να καταστήσει ένα εμπόρευμα γενικό ισοδύναμο και, κατ' αυτόν τον τρόπο, πραγματικό «χρήμα».

Τα συνολλασσύμενα πρόσωπα είναι μεν ελεύθερα στη δράση τους, αλλά ως *εμπορευματοκάτοχοι* πρέπει να ακολουθούν τους «νόμους της φύσης των εμπορευμάτων». Όπως παρατηρεί ο Μαρξ ήδη στον πρόλογο του *Κεφαλαίου*, τα πρόσωπα εισέρχονται στη σκηνή μόνο στο μέτρο που είναι «προσωποποιηθείς οικονομικών κατηγοριών» (Το Κεφάλαιο, 1:13-1:16). Αν η ανάλυση εκκινήσει

από τη δράση και τους υπολογισμούς των εμπορευματοκόχων, τότε η κοινωνική σχέση, που επιβάλλεται να εξηγηθεί, λαμβάνεται ήδη ως δεδομένη. Γι' αυτό και ήταν απαραίτητο για τον Μαρξ, κατά την παρουσίαση, να κάνει τη διάκριση ανάμεσα στους *μορφικούς καθορισμούς του εμπορεύματος*, από τη μια, και στη *δράση των εμπορευματοκόχων*, από την άλλη, και να παρουσιάσει πρώτα τους μορφικούς καθορισμούς καθ' εαυτούς, επειδή ακριβώς είναι οι δεδομένες προϋποθέσεις για τη δράση και τους υπολογισμούς των εμπορευματοκόχων – προϋποθέσεις που οι εμπορευματοκάτοχοι με τη δράση τους διαρκώς τις αναπαράγουν (βλ. ενότητα 3.2).

Το πραγματικό χρήμα προκύπτει μεν ως αποτέλεσμα της δράσης των εμπορευματοκόχων, σε καμιά περίπτωση όμως δεν βασιζέται σε κάποιο σιωπηρό συμβόλαιο όπως σκέφτηκε ο Τζον Λοκ, ένας από τους σημαντικότερους φιλοσόφους της πρώιμης αστικής τάξης. Ούτε εισήχθη μια φορά κι έναν καιρό μετά από συνειδητή απόφαση, όπως προϋποθέτει κάθε οικονομολόγος που ισχυρίζεται ότι το χρήμα χρησιμοποιήθηκε με σκοπό να διευκολυνθούν οι συναλλαγές. Οι εμπορευματοκάτοχοι, τονίζει ο Μαρξ, «έδρασαν ήδη πριν σκεφτούν» – η δράση τους επιφέρει *αναγκαιά* ως αποτέλεσμα το χρήμα ειδήλλως θα ήταν αδύνατον να συσχετιστούν τα εμπορεύματα μεταξύ τους ως αξίες.¹¹

Το χρήμα λοιπόν σε πρακτικό επίπεδο δεν είναι απλώς ένα επικουρικό συναλλακτικό μέσο και σε θεωρητικό δεν είναι απλώς προσάρτημα της αξιακής θεωρίας. Η μαρξική *αξιακή* θεωρία είναι *χρηματική θεωρία της αξίας*: χωρίς αξιακή μορφή, τα εμπορεύματα δεν μπορούν να αλληλοσυσχετισθούν ως αξίες, και μόνο η χρηματική μορφή είναι η κατάλληλη, επαρκής αξιακή μορφή για την αξία. Από την άλλη, «οικονοματικές» αντιλήψεις για την αξία που θέλουν να εντοπίσουν την αξία στα μεμονωμένα αντικείμενα είναι *προχρηματικές θεωρίες της αξίας*: θεωρούν ότι η αξία μπορεί να εξηγηθεί χωρίς αναφορά στο χρήμα. Προχρηματικές είναι επίσης τόσο η εργασιακή αξιακή θεωρία της κλασικής πολιτικής οικονομίας όσο και η αξιακή θεωρία της χρησιμότητας (ή αλλιώς, του οριακού οφέλους) των νεοκλασικών. Τέλος, προχρηματική είναι

11 Μόνο *εφόσον* το χρήμα καταδειχθεί με την ανάλυση ως αναγκαίο (μολονότι μη συνειδητό) αποτέλεσμα της δράσης των εμπορευματοκόχων, μπορεί να ανατρέξει κανείς στην ιστορική διαδικασία που παρήγαγε αυτό το αποτέλεσμα. Έτσι, στον Μαρξ, η ανάπτυξη των κατηγοριών ακολουθείται από μια σύντομη και αφηρημένη σκιαγράφιση της ιστορικής γένεσης του χρήματος (Το Κεφάλαιο, 1:66-68-1:181-183).

και η συνθήκη «μαρξιστική» θεωρία της αξίας, η οποία πιστεύει ότι η αξία έχει ήδη πλήρως καθοριστεί από τον «κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας».¹²

3.7 Λειτουργίες του χρήσιμου, χρηματικού εμπόρευμα και το σύγχρονο χρηματικό σύστημα

● Μαρξ διακρίνει τρεις βασικές χρηματικές λειτουργίες, οι οποίες απορρέουν από την «απλή κυκλοφορία» των εμπορευμάτων και του χρήματος. Αν εξετάσει κανείς τη συνολική διαδικασία της καπιταλιστικής παραγωγής και αναπαραγωγής, θα διαπιστώσει επιπλέον λειτουργίες του χρήματος (βλ. κεφ. 8).

Η *πρώτη λειτουργία* του χρήματος συνίσταται στο να χρησιμεύει ως γενικό μέτρο των αξιών: η αξία κάθε εμπορεύματος εκφράζεται σε ένα ορισμένο ποσό χρήματος.

Τα εμπορεύματα είναι αξίες ως «κρύσταλλοι» (πήγματα) της κοινής τους υπόστασης, δηλαδή της αφηρημένης εργασίας. Επομένως αυτό που καθιστά τα εμπορεύματα συγκρίσιμα δεν είναι το χρήμα, αλλά αυτή η κοινή τους αναφορά στην αφηρημένη εργασία. Έτσι, ο Μαρξ σημειώνει:

Το χρήμα ως αξιακό μέτρο είναι αναγκαία μορφή εμφάνισης του εμπνεούς αξιακού μέτρου των εμπορευμάτων, του εργάσιμου χρόνου. (Το Κεφάλαιο, 1:73. I:107)

Αλλά με αυτό, προκύπτει αμέσως το ερώτημα γιατί η αξία να μην μπορεί να μετρηθεί άμεσα σε εργάσιμο χρόνο ή γιατί το χρήμα να μην αντιπροσωπεύει άμεσα εργάσιμο χρόνο. Σε μία υποσημείωση του *Κεφαλαίου*, ο Μαρξ ασχολείται εν συντομία με το ερώτημα, παραπέμποντας σε ένα πρώιμο γραπτό του, στην *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* (1859). Εκεί λοιπόν έγραφε:

Τα εμπορεύματα είναι άμεσα προϊόντα μεμονωμένων, ανεξάρτητων, ιδιωτικών εργασιών, οι οποίες μέσω της αλλοτριώσεώς τους [Entäußerung] κατά τη διαδικασία της ιδιωτικής ανταλλαγής πρέπει να επιβεβαιωθούν ως γενική κοινωνική εργασία ή, με άλλα λόγια, η εργασία στη βάση

12 Αυτός που κατέφορη ανέδειξε τον «χρηματικό» χαρακτήρα της αξιακής θεωρίας του Μαρξ ήταν ο Χανς Γκεόργκ Μπέκχαους, τη δεκαετία του '70, επηρεάζοντας έτσι σημαντικά τη «νέα ανώνυμη» του μαρξικού έργου (για την οποία έγινε λόγος στην ενότητα 1.3).

της *εμπορευματικής παραγωγής γίνεται κοινωνική εργασία μόνο μέσω της ολόπλευρης αλλοτρίωσης των ατομικών εργασιών*. (Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας, σ. 127, 128, έμφαση Μ. Χ. Διαφοροποιημένη μετάφραση.)

Αυτό που μπορεί να μετρηθεί με το ρολόι είναι πάντα μόνο η ιδιωτική εργασία που ξοδεύτηκε πριν από την ανταλλαγή. Αλλά, όπως είδαμε ήδη στην ενότητα για την αφηρημένη εργασία, μόνο στην ανταλλαγή μπορεί να φανεί πόση από αυτή την ιδιωτικά ξοδευμένη εργασία ήταν πράγματι αξιογενετική και επομένως να επιβεβαιωθεί ως συστατικό μέρος του κοινωνικού εργάσιμου χρόνου. ● αξιογενετικός εργάσιμος χρόνος (ή αλλιώς, το ποσό αφηρημένης εργασίας) δεν μπορεί να μετρηθεί πριν αλλά μόνο *κατά την* ανταλλαγή – και όταν οι αξίες *όλων* των εμπορευμάτων συσχετίζονται μεταξύ τους, τότε η μέτρηση αυτή μπορεί να διενεργηθεί μόνο μέσω του χρήματος. Γι' αυτό και μπορεί ο Μαρξ να μιλά για το χρήμα ως την «αναγκαία» μορφή εμφάνισης του εμπνεούς αξιακού μέτρου, τουτέστιν του εργάσιμου χρόνου: ο αξιογενετικός εργάσιμος χρόνος δεν είναι δυνατόν να μετρηθεί *διαφορετικά* παρά μόνο με το χρήμα.¹³

Η αξιακή έκφραση ενός εμπορεύματος σε χρήμα είναι η *τιμή* του. Προκειμένου να καθοριστεί η τιμή ενός εμπορεύματος, πρέπει μεν να είναι σαφές π λειτουργεί ως χρήμα (χρυσός, άργυρος, ένα χαρτονομίσμα κ.λπ.), δεν είναι όμως απαραίτητο το χρήμα να είναι πραγματικά διαθέσιμο (δίπλα στο εμπόρευμα) – εδώ το χρήμα χρησιμεύει μόνο ως «αναπαριστάμενο ή ιδεατό χρήμα» (Το Κεφάλαιο, 1:75. I:109).

Το αξιακό μέγεθος ενός εμπορεύματος εκφράζεται στην τιμή του – αυτή είναι και η *μοναδική* δυνατότητα να εκφραστεί το αξιακό μέγεθος. Αν το αξιακό μέγεθος ενός εμπορεύματος μεταβληθεί (αν η ατομικά ξοδευμένη εργασία βρεθεί σε νέα σχέση προς τη συνολική κοινωνική εργασία), τότε μεταβάλλεται και η τιμή του εμπορεύματος αυτού. Ωστόσο το αντίστροφο δεν ισχύει: ούτε κάθε τιμή είναι έκφραση ενός αξιακού μεγέθους ούτε κάθε μεταβολή της τιμής δηλώνει μεταβολή του αξιακού μεγέθους.

Τιμή μπορεί να έχουν ακόμη και πράγματα «χωρίς αξία», δηλαδή πράγματα που δεν είναι προϊόντα «αφηρημένης εργασίας». Μπορεί

13 Έτσι, στην *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* χαρακτηρίζει το χρήμα και ως «έκθεση μορφής ύπαρξης» της αφηρημένης εργασίας (Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας, σ. 79).

να πρόκειται για περιπτώσεις άλλοτε χωρίς σημασία για την οικονομία (π.χ. ένας τίτλος ευγενείας) και άλλοτε ιδιαίτερης οικονομικής σημασίας (π.χ. η τιμή μιας ογών μετοχής, δηλαδή η τιμή για το δικαίωμα να αγοράσεις μια μετοχή υπό εγγυημένους όρους).

Η μεταβολή της τιμής ενός *μεμονωμένου* εμπορεύματος μπορεί να δηλώνει μια μεταβολή στο αξιακό του μέγεθος, αλλά μπορεί επίσης να είναι απλώς δείκτης των ιδιαίτερα ευνοϊκών ή δυσμενών συνθηκών (περιστασιακές μετατοπίσεις προσφοράς και ζήτησης) κάτω από τις οποίες πωλείται παροδικά το εμπόρευμα. Τέλος, η ταχέως μεταβολή των τιμών *όλων* των εμπορευμάτων, δηλαδή η μεταβολή του *επιπέδου των τιμών*, δεν δείχνει μια γενική μεταβολή όλων των αξιακών μεγεθών αλλά την αξιακή μεταβολή του χρήματος: Η υποτίμηση του χρήματος αντανακλάται σε γενική αύξηση των τιμών (*πληθωρισμός*), ενώ η αυξανόμενη αξία του χρήματος σε γενική μείωση των τιμών (*αποπληθωρισμός*).

Στα παρακάτω, ως επί το πλείστον προϋποθέτουμε ότι τα εμπορεύματα πωλούνται σύμφωνα με τις αξίες τους, θεωρούμε δηλαδή τις εμπορευματικές τιμές κατάλληλες εκφράσεις της αξίας και παραβλέπουμε τις παροδικές διακυμάνσεις. Στην ενότητα 7.2 θα δούμε ωστόσο ότι υπό κανονικές καταλιτιστικές συνθήκες τα εμπορεύματα δεν ανταλλάσσονται στην αξία τους, πράγμα που σημαίνει ότι οι κανονικές τιμές δεν είναι απλώς και μόνο έκφραση του αξιακού μεγέθους των εμπορευμάτων.

Η *δευτέρα λειτουργία* του χρήματος είναι να χρησιμεύει *ως μέσο κυκλοφορίας* που διαμεσολαβεί την ανταλλαγή των εμπορευμάτων. Στην ανταλλακτική διαδικασία, ο κάτοχος του εμπορεύματος Α (π.χ. ένας φραντς που παράγει λινό), που για τον ίδιο δεν έχει χρηστική αξία, θέλει να το μετατρέψει στο εμπόρευμα Β (π.χ. σε καρέκλα) της οποίας η χρηστική αξία τον ενδιαφέρει. Πουλάει το λινό έναντι είκοσι ευρώ και, στη συνέχεια, με τα είκοσι ευρώ αγοράζει μία καρέκλα. Ο Μαρξ αποκαλεί αυτή τη διαδικασία «μεταμόρφωση του εμπορεύματος» (για τον φρανττή το λινό μεταμορφώθηκε σε καρέκλα).

Το *ελικό περιεχόμενο* αυτής της μεταμόρφωσης είναι η αντικατάσταση μιας χρηστικής αξίας από μιαν άλλη χρηστική αξία (εδώ ο Μαρξ μιλάει και για «κοινωνικό μεταβολισμό»). Το *αποτέλεσμα* είναι το ίδιο με αυτό της απλής ανταλλαγής προϊόντων: λινό έναντι καρέκλας. Όμως η *μορφή* της διαδικασίας είναι εντελώς διαφορετική, και ακριβώς αυτή η μορφική διαφορά είναι εν προκειμένω το ζήτημα.

Η μεταμόρφωση του εμπορεύματος, σε αντίθεση με την απλή ανταλλαγή προϊόντων, διαμεσολαβείται από το χρήμα: η διαδικασία έχει τη μορφή Εμπόρευμα - Χρήμα - Εμπόρευμα (Ε-Χ-Ε) (ή για τον συγκεκριμένο φρανττή: λινό - χρήμα - καρέκλα).

Αυτό λοιπόν που για τον φρανττή είναι η πρώτη πράξη της διαδικασίας, Ε-Χ, η μετατροπή του λινού σε χρήμα, για τον χρησιμοποιημένο κάτοχο που αγοράζει το λινό είναι η περάτωση της μεταμόρφωσης του αρχικού προϊόντος του. Η αγορά της καρέκλας παρουσιάζεται στον φρανττή ως η περάτωση της μεταμόρφωσης του δικού του εμπορεύματος, ενώ για τον ξουουργό που πουλάει την καρέκλα, αυτή η πράξη είναι η έναρξη της μεταμόρφωσης του δικού του εμπορεύματος.

Οι μεταμορφώσεις των εμπορευμάτων αλληλοδιαπλέκονται και δεν σταματούν ποτέ: στο σύνολό τους συγκροτούν την *εμπορευματική κυκλοφορία*. Αντίθετα, η απλή ανταλλαγή των προϊόντων -χρηστική αξία έναντι χρηστικής αξίας [αντιπραγματισμός]- είναι απλώς μία διμερής υπόθεση, που με το πέρας της μεμονωμένης ανταλλαγής έχει ήδη εξαντληθεί. Επομένως, η εμπορευματική κυκλοφορία και η ανταλλαγή προϊόντων είναι ουσιαστικά διαφορετικές.

Το ότι στην εμπορευματική κυκλοφορία (σε αντιδιαστολή με την απλή ανταλλαγή προϊόντων) οι μεμονωμένες πράξεις συνήχονται μεταξύ τους *χάρη* στο χρήμα, συνεπάγεται αντίστροφα ότι η παρεμβολή του χρήματος ενέχει το ενδεχόμενο να διακοπεί αυτή η συνέχεια. Αν ο φρανττής πουλήσει το λινό του αλλά κρατήσει τα χρήματα χωρίς να αγοράσει κάτι, τότε διακόπτεται όχι μόνο η μεταμόρφωση του δικού του εμπορεύματος, του λινού, αλλά και η μεταμόρφωση των άλλων εμπορευμάτων (π.χ. της καρέκλας). Επομένως, στη διαμεσολάβηση του κοινωνικού μεταβολισμού από το χρήμα πάντα εμπιρεύεται δύναμη η διακοπή του και, ως εκ τούτου, η *κρίση*. Προκειμένου όμως η *εν δυνάμει* κρίση να γίνει *πραγματική*, θα πρέπει να εκπληρώνεται μια σειρά περαιτέρω όρων (βλ. κεφ. 9).

Η μεταμόρφωση του εμπορεύματος Ε-Χ-Ε αρχίζει με ένα εμπόρευμα και τελειώνει με ένα εμπόρευμα της ίδιας μεν αξίας αλλά διαφορετικής χρηστικής αξίας. Εμπόρευμα φέγγει από εμπόρευμα-τοκάτοχο και επιστρέφει σε αυτόν με διαφορετική φυσική μορφή: από αυτή την άποψη, το εμπόρευμα διαγράφει μια *κυκλική πορεία*. Το ίδιο το χρήμα όμως, που διαμεσολαβεί αυτή την κυκλική πορεία, δεν διαγράφει κυκλική πορεία αλλά *περιφορά*: κατά την πρώτη πράξη Ε-Χ ο εμπορευματοκάτοχος παίρνει μεν χρήματα, αλλά (σε

ομαλά εξελισσόμενη εμπορευματική κυκλοφορία) μόνο και μόνο για να τα δώσει ξανά και να εκτελέσει την τελική πράξη Χ-Ε. Στη λειτουργία του ως μέσο κυκλοφορίας, το χρήμα παραμένει διαρκώς στη σφαίρα κυκλοφορίας. Επειδή όμως οι εμπορευματοκράτοχοι ενδιαφέρονται μόνο για τα εμπορεύματα που μπορούν να αγοράσουν με τη βοήθεια του χρήματος και όχι για το χρήμα καθαυτό, για την κυκλοφορία αρκεί απλώς το *συμβολικό* χρήμα: ως μέσο κυκλοφορίας απλώς, το χρήμα μπορεί κάλλιστα να αντικατασταθεί με «αξιακά σημεία», που καθαυτά είναι άνευ αξίας (π.χ. κομμάτια χαρτιού).

Τέλος, μόλις στην *τρίτη* λειτουργία του το χρήμα λειτουργεί πια ως *πραγματικό* χρήμα – ως *αξιακό μέτρο*, το χρήμα δεν χρειάζεται να είναι πραγματικά διαθέσιμο, αρκεί το ιδεατό χρήμα. Ως *μέσο κυκλοφορίας*, το χρήμα πρέπει μιν να είναι πραγματικά διαθέσιμο αρκεί όμως το συμβολικό χρήμα. Μόνο ως ενότητα αξιακού μέτρου και μέσου κυκλοφορίας το χρήμα είναι *πραγματικό χρήμα* – δηλαδή *αυτελής μορφή της αξίας*, πράγμα που περικλείει μία σειρά νέων καθορισμών.

Ενώ τα μεμονωμένα εμπορεύματα με την υλική τους οντότητα δείχνουν τη χρηστική τους αξία, τη δε αξία τους (τον «αφηρημένο πλούτο») μόνο να τη φανταστεί μπορεί κανείς, το πραγματικό χρήμα είναι η «υλική υπόσταση του αφηρημένου πλούτου» (*Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, σ. 194). Οτιδήποτε λειτουργεί ως *χρήμα*, ισχύει στην άμεση υλική του ύπαρξη ως αξιακό αντικείμενο. Ως αξιακό αντικείμενο καθαυτό, μπορεί οποιαδήποτε στιγμή να ανταλλαχθεί με οποιοδήποτε εμπόρευμα, να μετατραπεί σε οποιαδήποτε χρηστική αξία. Γι' αυτό και το πραγματικό χρήμα είναι ο «χειροπιαστός εκπρόσωπος του υλικού [stofflichen] πλούτου» (*Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, σ. 194).

Το πραγματικό χρήμα, δηλαδή το χρήμα ως αυτελής μορφή της αξίας, έχει πολύ συγκεκριμένες λειτουργίες. Λειτουργεί ως θησαυρός, ως μέσο πληρωμής, και ως παγκόσμιο χρήμα.

Ως *θησαυρός*, το χρήμα αποσύρεται από την κυκλοφορία. Δεν διαμεσολαβεί πλέον την εμπορευματική κυκλοφορία, παρά υπάρχει ως αυτελής μορφή της αξίας έξω από την κυκλοφοριακή διαδικασία. Για να να σχηματιστεί ένας θησαυρός, γίνεται πώληση χωρίς να επακολουθήσει αγορά: σκοπός της πώλησης ήταν να αποκτηθεί και να αποθησαυριστεί χρήμα ως αυτελής μορφή της αξίας. Κάθε εμπορευματοπαραγωγός βασίζεται σε έναν, μικρότερο ή μεγαλύτερο, θησαυρό, ώστε να μην χρειάζεται να αναβάλλει τις αγορές του μέχρι να πουληθούν τα εμπορεύματά του (ή, και ως εξασφάλιση

του στην περίπτωση που δεν πραγματοποιήσει τις αναμενόμενες πωλήσεις).

Στη λειτουργία του ως *μέσο πληρωμής*, το χρήμα επίσης συμπεριφέρεται ως αυτελής μορφή της αξίας. Αν κατά την πώλησή του το εμπόρευμα δεν πληρωθεί αμέσως αλλά αργότερα, τότε ο αγοραστής μετατρέπεται σε οφειλέτη και ο πωλητής σε δανειστή. Εδώ το χρήμα δεν λειτουργεί ως μέσο κυκλοφορίας που διαμεσολαβεί μία αγορά, αλλά ως μέσο πληρωμής που ολοκληρώνει την πώληση που έλαβε ήδη χώρα (η έκφραση «μέσο πληρωμής» χρησιμοποιείται από τον Μαρξ μόνο με αυτήν την έννοια, ενώ στην καθομιλουμένη και στη σύγχρονη οικονομική επιστήμη «μέσο πληρωμής» ονομάζεται το χρήμα που χρησιμοποιείται για να πληρωθεί μία αγορά, είτε αμέσως είτε αργότερα). Αν το χρήμα χρησιμοποιείται ως μέσο κυκλοφορίας, τότε ο εμπορευματοκράτοχος αρχικά πουλά, ύρα επιτελείται η πράξη Ε-Χ. Στη συνέχεια αγοράζει, δηλαδή επιτελείται η πράξη Χ-Ε. Όταν το χρήμα χρησιμοποιείται ως μέσο πληρωμής, η *ελληλουχία* των πράξεων αντιστρέφεται: ο εμπορευματοκράτοχος πρώτα αγοράζει και στη συνέχεια πουλά, ώστε να αποκτήσει τα χρήματα για να εξοφλήσει την υποχρέωσή του προς πληρωμή. Εδώ, σκοπός της πώλησης είναι το να αποκτηθεί χρήμα ως αυτελής μορφή της αξίας.

Τέλος, το πραγματικό χρήμα λειτουργεί ως *παγκόσμιο χρήμα* στην παγκόσμια αγορά. Εδώ μπορεί να χρησιμοποιείται είτε ως μέσο κυκλοφορίας – για να διαμεσολαβήσει μία πώληση, είτε ως μέσο πληρωμής – για να ολοκληρώσει μία πώληση, είτε ως *απόλυτα κοινωνική υλοποίηση του πλούτου*» (*Το Κεφάλαιο*, 1:118-1:157) όταν δεν χρησιμοποιείται ούτε για πώληση ούτε για πληρωμή, αλλά για να μεταβιβαστεί πλούτος από τη μια χώρα στην άλλη (π.χ. μετά από έναν πόλεμο).

Στο *Κεφάλαιο* ο Μαρξ προϋποθέτει ότι το χρήμα θα πρέπει να είναι πάντα προσδεμένο σε ένα ορισμένο εμπόρευμα. Στην εποχή του, τον ρόλο αυτού του «χρηματικού εμπορεύματος» τον έπαιξε ο χρυσός. Αλλά ακόμη και τότε, σπανίως χρησιμοποιούσαν χρυσά νομίσματα στις καθημερινές συναλλαγές: συνήθως τα μικρά ποσά πληρώνονταν με ασημένια ή χάλκινα νομίσματα, ενώ τα μεγαλύτερα με «τραπεζογραμμάτια». Τα τραπεζογραμμάτια αρχικά εκδίδονταν από κάθε τράπεζα που υποσχόταν να εξοφλεί τα γραμμάτια επί τη εμφανίσει σε χρυσό, όσπου εντέλει κατέληξαν να εκδίδονται μόνο από κρατικές κεντρικές τράπεζες που υπόσχονταν επίσης την εξόφλησή τους σε χρυσό. Κατά κανόνα, η εκδοτική τράπεζα κάθε χώρας δεν μπορούσε να εκδίδει αυθαίρετο πόσο γραμματίων: τα

γραμμάτια έπρεπε να καλύπτονται, σε ορισμένο ποσοστό, από το «πόθημά της σε χρυσό». Αν και ο Χρυσός κυκλοφορούσε ελάχιστα, το χάρτινο χρήμα που κυκλοφορούσε ήταν ο αναπληρωτής του.

Με το τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου συνολογήθηκε στο Μπρέτον Γουντς (ΗΠΑ) ένα διεθνές νομισματικό σύστημα, που εξακολουθούσε να βασίζεται στο χρηματικό εμπόρευμα «χρυσός» (κανόνας του χρυσού). Κάλυψη σε χρυσό όμως είχε μόνο το δολάριο των ΗΠΑ (35 δολάρια ανά ουγγιά χρυσού). Τα υπόλοιπα νομίσματα βρίσκονταν σε σταθερή συναλλαγματική ισοτιμία με το δολάριο. Ωστόσο, η υποχρέωση εξόφλησης δολαρίων με χρυσό ίσχυε μόνο για τις κρατικές κεντρικές τράπεζες και όχι για ιδιώτες. Στα τέλη της δεκαετίας του '60 ήταν πα προφανές ότι κυκλοφορούσε τόσο μεγάλη ποσότητα δολαρίων, ώστε η εξόφλησή τους σε χρυσό ήταν πλέον χίμαρα. Έτσι, στις αρχές της δεκαετίας του '70, τόσο ο κανόνας του χρυσού όσο και οι σταθερές συναλλαγματικές ισοτιμίες καταργήθηκαν και τυπικά.

Έκτοτε δεν υπάρχει πλέον κανένα εμπόρευμα που να παίζει, σε εθνικό ή σε διεθνές επίπεδο, τον ρόλο χρηματικού εμπορεύματος. Τώρα, ως χρήμα λειτουργεί το χαρτονόμισμα που εκδίδουν οι κρατικές κεντρικές τράπεζες, και δεν υπάρχει πια τίποτα στο οποίο θα μπορούσε κανείς να εξοφλήσει το χαρτονόμισμα. Φυσικά, μπορεί κανείς με τα χαρτονόμισμα να αγοράσει χρυσό, αλλά ο χρυσός τώρα είναι απλώς ένα ακόμη εμπόρευμα όπως ο άργυρος ή ο χαλκός, και δεν έχει πια, ούτε εκ του νόμου ούτε εκ των πραγμάτων, τον ιδιαίτερο ρόλο του χρηματικού εμπορεύματος.

Αν και ο ίδιος ο Μαρξ δεν μπορούσε να φανταστεί καπιταλιστικό χρηματικό σύστημα χωρίς χρηματικό εμπόρευμα, εντούτοις η ίδια μαρξική ανάλυση του εμπορεύματος και του χρήματος δεν συνεπάγεται κατά κανένα τρόπο το ίδιο. Στο πλαίσιο της ανάλυσης της αξιακής μορφής, ο Μαρξ ανέπτυξε τους μορφικούς καθορισμούς του γενικού ισοδυνάμου, και η ανάλυση της ανταλλακτικής διαδικασίας έδειξε ότι οι εμπορευματοκόχοι πράγματι δεν μπορούν να κάνουν αλλιώς παρά να συσχετίζουν τα εμπορεύματά τους με ένα γενικό ισοδύναμο. Ωστόσο ο Μαρξ δεν αποδεικνύει ότι το γενικό ισοδύναμο θα πρέπει οπωσδήποτε να είναι ένα εμπόρευμα, αλλά το προϋποθέτει εξ αρχής ως δεδομένο. Ωστόσο, στο επίπεδο της απλής εμπορευματικής κυκλοφορίας δεν μπορεί ακόμη να προσδιοριστεί τι χρησιμεύει σαν γενικό ισοδύναμο, αν θα είναι ένα εμπόρευμα ή ένα χαρτονόμισμα (για μία πιο εκτεταμένη ανάλυση, βλ. Heinrich 1999:233-234). Μόνο όταν εξετάσουμε το καπιταλιστικό πιστω-

κό σύστημα (βλ. ενότητα 8.2), θα γίνει σαφές ότι η ύπαρξη ενός χρηματικού εμπορεύματος είναι απλώς και μόνο μια ιστορικά μεταβατική κατάσταση, αλλά δεν αντιστοιχεί «στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, στον ιδεώδη του μέσο όρο», που ο Μαρξ ήθελε να αναλύσει (βλ. ενότητα 2.3).

3.8 Το «μυστικό» του φετιχισμού του εμπορεύματος και του χρήματος

Η τελευταία ενότητα του πρώτου κεφαλαίου του *Κεφαλαίου* φέρει τον τίτλο «Ο φετιχιστικός χαρακτήρας του εμπορεύματος και το μυστικό του». Έκτοτε, ο λόγος περί «φετιχισμού του εμπορεύματος» γνώρισε ορισμένη διάδοση, χωρίς όμως να εννοείται πάντα το ίδιο με αυτό για το οποίο μιλά ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο*. Όταν μιλά για «φετιχισμό του εμπορεύματος», ο Μαρξ δεν λέει ότι στον καπιταλισμό η κατανάλωση είναι για τους ανθρώπους υπερβολικά σημαντική ή ότι οι άνθρωποι φετιχτοποιούν την κατοχή ορισμένων εμπορευμάτων που χρησιμοποιούν ως σύμβολα κύρους. Ούτε πρόκειται για κάποιον φετιχισμό του «επάγγελμου» εμπορεύματος. Στην κατοχή ακριβών εμπορευμάτων ως συμβόλων κύρους δεν κρύβεται κανένα «μυστικό» που χρήζει αποκάλυψης.

Άλλοτε πάλι, ο φετιχισμός του εμπορεύματος περιγράφεται απλώς ως μία κατάσταση όπου οι κοινωνικές σχέσεις των ανθρώπων εμφανίζονται σαν σχέσεις πραγμάτων (οι σχέσεις των συναλλαγσσομένων εμφανίζονται σαν σχέση μεταξύ των αξιών των προϊόντων που ανταλλάσσονται), ούτως ώστε οι κοινωνικές σχέσεις να φαίνονται σαν εμπράγματα ιδιότητες. Αν αρκестεί κανείς σε μία τέτοια περιγραφή, τότε ο φετιχισμός δεν μοιάζει παρά με πλάνη: οι άνθρωποι αποδίδουν στα προϊόντα της εργασίας τους λάθος ιδιότητες και δεν βλέπουν ότι πίσω από τις σχέσεις των πραγμάτων «στην πραγματικότητα» βρίσκονται οι σχέσεις των ανθρώπων. Σε αυτή την περίπτωση, ο φετιχισμός θα ήταν μία μορφή «ψευδούς συνείδησης», που απλώς σαν μια πυκνή ομίχλη κρύβει τις πραγματικές σχέσεις.¹⁴ Αν ήταν έτσι, τότε θα έπρεπε μόλις εξηγηθούν οι «πραγματικές σχέσεις» να διαλυθεί και η ψευδής συνείδηση. Στην

14 Η «ιδεολογία» (έννοια που ο Μαρξ σπανιότερα χρησιμοποιεί στο *Κεφάλαιο*) ελαφρύνεται συχνά ως τέτοια «ψευδής συνείδηση», στην οποία συμπεριλαμβάνεται τότε και ο φετιχισμός. Για μια κριτική εξέταση της σχέσης μεταξύ ιδεολογίας και φετιχισμού βλ. Δημούλης/Μηλιός (1999).

απλουστευτική αυτή αντίληψη περί φετιχισμού του εμπόρευματος χάνονται σημαντικά σημεία της μορφικής έρευνας – γι' αυτό και στη συνέχεια θα εξετάσουμε λεπτομερειακά την επιχειρηματολογία του Μαρξ.¹⁵ Χάρην καλύτερης εποπτείας, το υπόλοιπο του κεφαλαίου είναι χωρισμένο σε τμήματα με λατινική αρίθμηση.

I. Πρώτα πρώτα, πρέπει να ρωτήσει κανείς: πού εντοπίζεται το «μυστικό» που ο Μαρξ αναγγέλει στον τίτλο και το οποίο επιχειρεί να αποκρυπτογραφήσει. Εισαγωγικά, γράφει ο ίδιος:

Με την πρώτη ματιά ένα εμπόρευμα φαίνεται ένα απτόνητο, τετριμμένο πράγμα. Από την *ανάλυσή του προκύπτει* ότι είναι ένα πολύ στρυφνό πράγμα, γεμάτο με *τεφνοειδείς λεπτολογίες* και *θεολογικές ιδιοτροπίες*. (Το *Κεφάλαιο*, 1:51· 1:84, έμφαση Μ. Χ.)

Άρα, για την καθημερινή αντίληψη το εμπόρευμα δεν είναι «στρυφνό»· στρυφνό και μυστηριώδες προκύπτει μόνο ως αποτέλεσμα της (μέχρι τώρα) ανάλυσης. Ένα τραπέζι π.χ. είναι

ένα συνηθισμένο απτόνητο πράγμα. Από τη στιγμή όμως που εμφανίζεται ως εμπόρευμα, μετατρέπεται σε ένα *αισθητά υπεραισθητό* πράγμα. (Το *Κεφάλαιο*, 1:52· 1:84, έμφαση Μ. Χ.)

Στην καθημερινή μας αντίληψη το τραπέζι είναι μία ορισμένη χρηστική αξία. Ως εμπόρευμα έχει επιπλέον και μία ορισμένη αξία. Καμιά από τις δύο δεν είναι μυστηριώδης για την αυθόρμητη συνείδηση της καθημερινής ζωής. Επίσης, η ίδια ότι το αξιακό μέγεθος εξαρτάται από την ποσότητα ζοδεμένου εργασιμου χρόνου μπορεί να γίνεται αποδεκτή ή να αμφισβητείται, αλλά το ζήτημα καθαυτό δεν είναι καθόλου μυστηριώδες. Μόνο η ανάλυση φανέρωσε τον «αισθητά υπεραισθητό» χαρακτήρα του εμπόρευματος: έδειξε ότι η αξιακή αντικειμενικότητα του εμπόρευματος δεν είναι απτή στο ίδιο το εμπόρευμα (από αυτή την άποψη είναι «υπεραισθητή»), άρα «φαντασματώδης αντικειμενικότητα»), παρά γίνεται **απτή** μόνο σε

15 Στην ενότητα 1.3 είπαμε ότι ο νεαρός Μαρξ είχε συλλάβει τον καπιταλισμό ως «αποξένωση» από την «αυθόρμητη ουσία». Η ανάλυση του φετιχισμού του εμπόρευματος θεωρήθηκε από ορισμένους συγγραφείς ως συνέχεια της «θεωρίας της αποξένωσης». Ωστόσο, αρκεί μια κατ'ελάχιστον ανώνυμη για να διαπιστώσει κανείς ότι στην ανάλυση για τον φετιχισμό του εμπόρευματος ο Μαρξ πουνθενά δεν αναφέρει κάποιον «αυθόρμητο ουσία».

ένα άλλο εμπόρευμα, που από την πλευρά του ισχύει ως άμεση ενσάρκωση της αξίας. Εξίσου αυθόρμητη με την αξιακή αντικειμενικότητα αποδείχτηκε και η αξιακή υπόσταση «αφηρημένη εργασία». Η ανάλυση λοιπόν έφερε στο φως πολύ παράξενα ευρήματα.

II. Ο Μαρξ ρωτά τώρα: «Πόθεν πηγάζει λοιπόν ο αιγματοειδής χαρακτήρας του εργασιακού προϊόντος από τη στιγμή που αυτό αποκτά εμπορευματική μορφή;» και διατυπώνει την εξής απάντηση:

Προφανώς από την ίδια αυτή μορφή. Η ομοιότητα των ανθρώπινων εργασιών αποκτά την εμπράγματη μορφή της όμοιας αξιακής αντικειμενικότητας των εργασιακών προϊόντων, το μέτρο ζοδεμένου της ανθρώπινης εργασιακής δύναμης μέσω της χρονικής διάρκειάς του αποκτά τη μορφή του αξιακού μεγέθους των εργασιακών προϊόντων, και, τέλος, οι σχέσεις των παραγωγών στις οποίες ενεργοποιούνται αυτοί οι κοινωνικοί καθορισμοί των εργασιών τους, αποκτούν τη μορφή κοινωνικής σχέσης των εργασιακών προϊόντων.

Το μυστηριώδες της εμπορευματικής μορφής συνίσταται λοιπόν απλώς στο ότι αντανακλά στους ανθρώπους τους *κοινωνικούς χαρακτήρες της δικής τους εργασίας ως αντικειμενικούς χαρακτήρες των εργασιακών προϊόντων*, ως *κοινωνικές φυσικές ιδιότητες αυτών των προϊόντων*. (Το *Κεφάλαιο*, 1:52, 53· 1:85, έμφαση Μ. Χ.)

Σε κάθε κοινωνική μορφή παραγωγής με καταμερισμό εργασίας, οι άνθρωποι βρίσκονται σε ορισμένη κοινωνική σχέση μεταξύ τους. Στην εμπορευματική παραγωγή, αυτή η κοινωνική σχέση μεταξύ ανθρώπων εμφανίζεται σαν σχέση μεταξύ *πρωμάτων*. Δεν είναι οι άνθρωποι που σχετίζονται μεταξύ τους, αλλά τα εμπορεύματα. Γι' αυτό και στους ανθρώπους, οι κοινωνικές τους σχέσεις φαίνονται σαν να είναι «κοινωνικές φυσικές ιδιότητες των προϊόντων». Τι εννοεί ο Μαρξ με αυτό, μπορούμε να το δούμε χρησιμοποιώντας την αξία σαν παράδειγμα: ενώ από τη μια, είναι σαφές ότι η «αξία» δεν αποτελεί φυσική ιδιότητα των *πρωμάτων* όπως το βάρος ή το χρώμα, από την άλλη στους ανθρώπους που ζουν σε εμπορευματο-παραγωγό κοινωνία φαίνεται σαν τα πράγματα στα συγκεκριμένα κοινωνικά συμφραζόμενα να κατέχουν *αυτομάτως* «αξία». και, ως εκ τούτου, αυτομάτως να ακολουθούν δικούς τους νόμους, στους οποίους οι άνθρωποι δεν μπορούν παρά να υποταχθούν. Σε συνθήκες εμπορευματικής παραγωγής τα πράγματα αυτονομούνται. Ο Μαρξ μόνο στο «ομιχλώδες πεδίο του θρησκευτικού κόσμου»

βρίσκει κάτι ανόλογο: εκεί, είναι «τα προϊόντα του ανθρώπινου κεφαλιού» που αυτονομούνται και «φαίνονται προικισμένα με δική τους ζωή, φαίνονται ως αυτοτελείς μορφές», ενώ στον κόσμο των εμπορευμάτων είναι «τα προϊόντα του ανθρώπινου χεριού»:

Αυτό το ονομάζω φетиχισμό, ο οποίος επικολάζεται στα εργασιακά προϊόντα από τη στιγμή που παράγονται ως εμπορεύματα, και ο οποίος, συνεπώς, είναι αδιαχώριστος από την εμπορευματική παραγωγή. (Το Κεφάλαιο, 1:53· 1:86)

III. Αν ο φетиχισμός όντως «επικολάζεται» στα εμπορεύματα, τότε δεν μπορεί να είναι απλώς ψευδής συνείδηση, αλλά θα πρέπει να εκφράζει μια πραγματική κατάσταση. Και πράγματι, σε συνθήκες εμπορευματικής παραγωγής, οι παραγωγοί δεν *συνιστούν άμεσα κοινωνικές σχέσεις* ο ένας με τον άλλο, αλλά *σχετίζονται μεταξύ τους μόνο κατά την ανταλλαγή*, και μάλιστα μέσω των εργασιακών τους προϊόντων. Γι' αυτό και δεν είναι καθόλου λάθος ότι οι κοινωνικές τους σχέσεις εμφανίζονται σαν ιδιότητες των προϊόντων. Στους συναλλασσόμενους, γράφει ο Μαρξ,

οι κοινωνικές σχέσεις των ιδιωτικών εργασιών τους εμφανίζονται *συνεπώς ως αυτό που είναι, δηλαδή όχι ως άμεσα κοινωνικές σχέσεις των προσώπων στις ίδιες τις εργασίες τους, αλλά πολύ περισσότερο ως εμπόρευματες σχέσεις των προσώπων, και ως κοινωνικές σχέσεις των πραγμάτων.* (Το Κεφάλαιο, 1:53, 54· 1:86, έμφαση Μ. Χ.)

Η ιδέα ότι τα πράγματα υπό τον όρο εμπορευματικής παραγωγής έχουν κοινωνικές ιδιότητες δεν είναι καθόλου ψευδής. Ψευδές είναι ότι τις έχουν *αυτόματα* σε κάθε κοινωνικό πλαίσιο. Ο φетиχισμός δεν συνίσταται στο ότι τα προϊόντα της εργασίας θεωρούνται αξιακά αντικείμενα—στην αστική κοινωνία τα εργασιακά προϊόντα, από τη στιγμή που ανταλλάσσονται, έχουν όντως αξιακή αντικειμενικότητα—αλλά στο ότι αυτή η αξιακή αντικειμενικότητα θεωρείται «αυτόνη φυσική αναγκαιότητα» (Το Κεφάλαιο, 1:61· 1:94-96).

IV. Αυτό που πάνω απ' όλα ενδιαφέρει τους εμπορευματοπαρογούς, και πρέπει να τους ενδιαφέρει, είναι οι αξίες των προϊόντων τους. Αυτές οι αξίες είναι η χειροπιαστή έκφραση *μιας κοινωνικότητας που μοιολογία την παρήγουν οι άνθρωποι, τους είναι ωστόσο αδιαφανής*

● *Οι άνθρωποι λοιπόν δεν αλληλοσυσχετίζουν τα εργασιακά προϊόντα τους ως αξίες επειδή αυτά τα πράγματα ισχύουν γι' αυτούς ως απλά εμπόρευματα περιβλήματα ομοειδούς ανθρώπινης εργασίας.* Το αντίστροφο συμβαίνει. Καθώς εξισώνουν τα διαφορετικά προϊόντα τους στην ανταλλαγή ως αξίες, εξομοιώνουν τις διαφορετικές εργασίες τους ως ανθρώπινη εργασία. *Ου γαρ οίδασι, αλλά ποιούσι.* (Το Κεφάλαιο, 1:54· 1:87, έμφαση Μ. Χ.)

Οι εμπορευματοπαράγωγοι παράγουν τη μεταξύ τους κοινωνική σχέση όχι επειδή έχουν ορισμένη επίγνωση της συνάρτησης μεταξύ αξίας και εργασίας, αλλά ανεξάρτητα από μια τέτοια επίγνωση. ● *α ήταν επομένως τελείως λάθος να κατανοήσουμε τη μαρξική θεωρία της αξίας κατ' αυτόν τον τρόπο, ότι δηλαδή οι άνθρωποι ανταλλάσσουν τα εμπορεύματα σύμφωνα με τις αξίες τους επειδή ξέρουν πόση εργασία εμπιρεύεται στο κάθε μεμονωμένο εμπόρευμα.* Αυτό ακριβώς θέλει να δείξει ο Μαρξ: *ότι οι άνθρωποι όνουν χωρίς να έχουν επίγνωση των όρων της δράσης τους.*

V. Αυτός ο ανεπίγνωστα παραγόμενος φетиχισμός έχει μια υλική εξουσιαστική δύναμη. Το αν και σε ποιον βαθμό η ατομικά ζοδεμένη εργασία μου αναγνωρίζεται ως συστατικό μέρος της συνολικής εργασίας της κοινωνίας, σε καθοστώσ εμπορευματικής παραγωγής δεν το πληροφορούμαι άμεσα από την κοινωνία αλλά από την αξία του εμπορεύματός μου κατά την ανταλλαγή. Και από αυτήν την πληροφορία εξαρτάται η ευημερία μου ή η δυστυχία μου. Τα αξιακά μεγέθη των εμπορευμάτων όμως «μεταβάλλονται διαρκώς, ανεξάρτητα από τη βούληση, την πρόγνωση και τη δράση των φορέων της ανταλλαγής. *Η κοινωνική κίνηση τους έχει γι' αυτούς τη μορφή μιας κίνησης πραγμάτων υπό της οποίας τον έλεγχο βρίσκονται, αντί να την ελέγχουν οι ίδιοι.*» (Το Κεφάλαιο, 1:55· 1:88, έμφαση Μ. Χ.)

Οι εμπορευματικές αξίες είναι έκφραση ενός τρόπου κοινωνικής σχέσης πανίσχυρης, μη ελέγξιμης από τα άτομα. Σε μια εμπορευματοπαρογό κοινωνία οι άνθρωποι (κι όμως όλοι!) βρισκόμαστε πράγματι υπό τον έλεγχο των πραγμάτων, οι κρίσιμες σχέσεις κυριαρχίας δεν είναι προσωπικές αλλά «εμπράγματος». Αυτή η εμπράγματη κυριαρχία, η υποταγή στον «εξαναγκασμό των πραγμάτων», υφίσταται όχι επειδή τάχα τα ίδια τα πράγματα διαθέτουν καθεαυτά συγκεκριμένες ιδιότητες που παράγουν αυτήν την κυριαρχία, ούτε επειδή τάχα η κοινωνική συναλλαγή απαιτεί επιτακτικά αυτή την εμπράγματη διαμεσολάβηση, αλλά μόνο και μόνο *διότι οι άνθρωποι*

σχετίζονται με τα πράγματα αυτά με έναν ιδιαίτερο τρόπο – δηλαδή ως με εμπορεύματα.

VI. Στην καθημερινή συνείδηση δεν είναι εμφανές ότι αυτή η εμπόρμητη κυριαρχία [sachliche Herrschaft] και η αντικειμενοποίηση κοινωνικών σχέσεων σε εμπράγματα ιδιότητες οφείλεται σε μια ορισμένη συμπεριφορά των ανθρώπων. Γι' αυτήν την αυθόρμητη συνείδηση, «οι μορφές που σφραγίζουν τα εργασιακά προϊόντα ως εμπορεύματα» έχουν «ήδη τη σταθερότητα φυσικών μορφών του κοινωνικού βίου» (Το Κεφάλαιο, 1:56-1:89, έμφαση Μ. Χ.). Αλλά όχι μόνο η καθημερινή συνείδηση, μα και η κλασική πολιτική οικονομία (και η σύγχρονη νεοκλασική) είναι δέσμιες της πλάνης αυτών των μορφών. Αυτό δεν οφείλεται σε κάποια υποκειμενική πλάνη των μεμονωμένων οικονομολόγων. ● Μαρξ τονίζει ότι αυτή η πλάνη η ίδια βασίζεται σε μια συγκεκριμένη αντικειμενικότητα:

Τέτοιου είδους μορφές αποτελούν ακριβώς τις κατηγορίες της αστικής οικονομικής. Πρόκειται για κοινωνικά ισχύουσες, δηλαδή αντικειμενικές νοητικές μορφές των παραγωγικών σχέσεων αυτού του ιστορικά καθορισμένου κοινωνικού τρόπου παραγωγής, της εμπορευματοικής παραγωγής. (Το Κεφάλαιο, 1:56-1:89, έμφαση Μ. Χ.)

Αυτές οι «αντικειμενικές νοητικές μορφές» συγκροτούν για τον κάθε οικονομολόγο αυτό που οι ίδιοι εκλαμβάνουν αυτονόητα ως το άμεσο και δεδομένο αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας. Ιδίως στο σημείο αυτό, γίνεται σαφές τι εννοούσε ο Μαρξ όταν έγραφε στον Λασάλ για την «κριτική μέσω παρουσίας» (βλ. ενότητα 2.2). Η κριτική στις αστικές κατηγορίες δεν είναι μια αφηρημένη ασχολία γνωσιοθεωρητικού τύπου, παρά είναι **επολύτως** συνυφασμένη με την **προυσίαση των σχέσεων παραγωγής**.

Η αντιπαράθεση μεταξύ των διαφόρων Σχολών της πολιτικής οικονομίας δεν αφορά τους ίδιους τους **μορφικούς καθορισμούς** του αντικειμένου τους, αλλά μόνο το **περιεχόμενο αυτών των μορφικών καθορισμών**. Από την άλλη, ο Μαρξ παρέχει μια ριζική κριτική στα ίδια τα θεμέλια της αστικής οικονομίας: υποβάλλει σε κριτική τις **μορφές** που η αστική οικονομία ανέκαθεν τις **προϋποθέτει** ως αυτονόητες:

Η πολιτική οικονομία έχει μεν αναλύσει, αν και με ατελή τρόπο, την αξία και το αξιακό μέγεθος και έχει ανακαλύψει το περιεχόμενο που

κρύβεται σ' αυτές τις μορφές. Ιστέ δεν έθεσε όμως το ερώτημα γιατί αυτό το περιεχόμενο λαμβάνει αυτή τη μορφή, γιατί δηλαδή η εργασία παρασταίνεται στην αξία, και το μέτρο της εργασίας παρασταίνεται μέσω της διάρκειάς της στο αξιακό μέγεθος του εργασιακού προϊόντος. (Το Κεφάλαιο, 1:60-1:90-91)

Επειδή η αξιακή αντικειμενικότητα είναι αποτέλεσμα μιας ορισμένης ανθρώπινης δράσης, δηλαδή τα πράγματα μετατρέπονται σε εμπορεύματα, και ως εκ τούτου σε αντικείμενα αξίας, μόνο και μόνο επειδή εμείς τα μεταχειριζόμαστε ως εμπορεύματα (τα παράγουμε ιδιωτικά και τα ανταλλάσσουμε), αυτή η συνάρτηση δεν είναι προφανής ούτε για την αυθόρμητη, καθημερινή συνείδηση, ούτε για την πολιτική οικονομία. Και οι δύο βλέπουν στην εμπορευματοική μορφή μια «κοινωνική φυσική ιδιότητα των προϊόντων». Από αυτή την άποψη, και οι δύο, καθημερινή συνείδηση και οικονομική επίσημη, παραμένουν αιχμάλωτες του φетиχισμού. Καθιστώντας τον φетиχισμό ευδιάκριτο, ο Μαρξ όχι μόνο παρέχει τη βάση για μια κριτική της συνείδησης και της επιστήμης, αλλά πάνω απ' όλα κάνει σαφές ότι οι κοινωνικές σχέσεις δεν πρέπει κατ' ανάγκην να είναι έτσι όπως είναι: η κυριαρχία της αξίας πάνω στους ανθρώπους δεν είναι κάποιος φυσικός νόμος για τις κοινωνίες, αλλά το αποτέλεσμα μιας απολύτως ορισμένης ανθρώπινης συμπεριφοράς, και αυτή η συμπεριφορά είναι δυνατό –τουλάχιστον κατ' αρχήν– να αλλάξει. Μια κοινωνία χωρίς εμπόρευμα και χρήμα δεν είναι αδιανόητη.

VII. ● φетиχισμός δεν περιορίζεται στο εμπόρευμα. «Επικολάται» και στο χρήμα. Το χρήμα, ως *αυτοεξής* μορφή της αξίας, έχει μια ιδιαίτερη *αξιακή μορφή*: βρίσκεται στη μορφή του γενικού ισοδύναμου, ενώ όλα τα υπόλοιπα εμπορεύματα δεν βρίσκονται σε αυτήν τη μορφή. Το ιδιαίτερο εμπόρευμα (ή ακόμη κι ένα χαρτάκι) που χρησιμεύει ως χρήμα, μπορεί και χρησιμεύει ως χρήμα μόνο και μόνο επειδή όλα τα άλλα εμπορεύματα αναφέρονται σε αυτό ως χρήμα. Ωστόσο, η χρηματική μορφή εμφανίζεται σαν «κοινωνική φυσική ιδιότητα» αυτού του εμπορεύματος.

Φαίνεται ότι ένα εμπόρευμα δεν γίνεται χρήμα επειδή τα άλλα εμπορεύματα παρασταίνουν ολόπλευρα την αξία τους σ' αυτό, αλλά, αντιστρόφως, ότι παρασταίνουν γενικά τις αξίες τους σ' αυτό επειδή αυτό είναι χρήμα. *Η κίνηση της διαμεσολάβησης εξαφανίζεται στο ίδιο το αποτέλεσμα της χωρίς να φήσει κανένα ίχνος*. Τα εμπορεύματα

βρίσκουν χωρίς τη σύμπραξη τους την «ξιακή μορφή τους έτσι μιμνήσκοντες τους ως ένα εμπνευσμένο σώμα που υπέρχει έξω και δίπλα από αυτά. (Το Κεφάλαιο, 1:72-1:106, έμφαση Μ. Χ.)

Για το χρέη ισχύει ότι και για τα εμπνεύματα: το χρέη διαθέτει τις ιδιαίτερες του ιδιότητες μόνο γάρη σε μια ορισμένη συμπεριφορά των εμπνευστοκατόχων. Αλλά αυτή η διαμεσολάβηση δεν είναι πια ορατή, «εξαφανίζεται». Εξού και φαίνεται σαν το χρέη να διαθέτει εγγενώς αυτές τις ιδιότητες. Επίσης και στην περίπτωση του χρέητος —διάρρηκτο αν πρόκειται για χρηματικό εμπόρευμα ή για ένα χαρτί— μια κοινωνική σχέση εμφανίζεται ως αντικειμενική ιδιότητα ενός πράγματος.¹⁶ Και ακριβώς όπως με το εμπόρευμα, τα δρώντα πρόσωπα δεν χρειάζεται να γνωρίζουν τη διαμεσολαβημένη σχέση, προκειμένου να μπορούν να δράσουν: «Ο καθένας μπορεί να χρησιμοποιήσει το χρέη ως χρέη, χωρίς να ξέρει τι είναι χρέη» (Θεωρίες για την υπερξία, 3:188. Διαφοροποιημένη μετάφραση).

VIII. Στην περίπτωση του χρέητος, ο «παραλογισμός» (Το Κεφάλαιο, 1:56-1:89) αυτής της πραγματοποιήσης των κοινωνικών σχέσεων γίνεται ακόμη μεγαλύτερος από ό,τι στην περίπτωση του εμπνεύματος. Όταν τα προϊόντα εργασίας μεταμορφώνονται σε εμπνεύματα, τότε εκτός από τη φυσική τους αντικειμενικότητα ως χρηματικές αξίες, αποκτούν μια επιπλέον, την «ξιακή αντικειμενικότητα. Αυτή, όπως είδαμε παραπάνω, είναι μια «φαντασματώδης» αντικειμενικότητα, επειδή φαινομενικά είναι τόσο αντικειμενική όσο και η χρηματική αξία, εντούτοις είναι αδύνατον να την εντοπίσουμε στο μεμονωμένο πράγμα. Το χρέη ισχύει ως η *επιπλέον* μορφή [Gestalt] της αξίας. Ενώ τα εμπνεύματα είναι χρηματικές αξίες που *επιπλέον* είναι και αξιακά αντικείμενα, το χρέη λογίζεται *έμεσα* ως «αξιακό πράγμα». Τι σημαίνει αυτό; Ο Μαρξ το εξηγεί στην πρώτη έκδοση του *Κεφαλαίου*, με ένα ωραίο παράδειγμα:

16 Εν προκειμένω είναι αδιάφορο αν υποστείται —όπως στον λεγόμενο «μεταλλισμό»— ότι τα ενγενή μέταλλα χυσιούνται και έργουρος έχουν εκ φύσεως τη χρηματική ιδιότητα ή αν ο εκστότε φορέας των χρηματικών λειτουργιών θεωρείται *επιτέλεσμα* κοινωνικής σύμβασης ή κρατικής απόφασης — όπως δηλαδή ισχυρίζεται ο χρηματοθεωρητικός «νομιναλισμός»: και στις δύο περιπτώσεις η ύπαρξη του χρέητος φαίνεται σαν να είναι μια κοινωνική φυσική ανεγκλιότητα. Το γεγονός ότι στο σύγχρονο οικονομικό σύστημα δεν υπέρχει χρηματικό εμπόρευμα, κατά κανόναν τρόπο δεν σημαίνει ότι ο φετιχισμός του χρέητος έχει εκλείψει.

Είναι σαν *δίπλα* και εκτός από τα λιοντέρια, τις τίγρεις, τους λαγούς και *όλα* τα άλλα πραγματικά ζώα, τα οποία φημιδοποιημένα αποτελούν τα διάφορα γένη, είδη, υποείδη, οικογένειες κ.ο.κ. του ζώικου βασιλείου, να υπήρχε και *Το Ζώο*, η ατομική ενσώκωση ολόκληρου του ζώικου βασιλείου. (Εμπόρευμα και χρέη, 1991:65, η έμφαση στο πρωτότυπο)

Το να τριγυρνά «Το Ζώο» ανάμεσα στα διάφορα συγκεκριμένα ζώα είναι όχι μόνο εκ των πραγμάτων αδύνατον, αλλά και παράλογο με όρους καθαρής λογικής: το Ζώο, η αφηρημένη κατηγορία, τοποθετείται στο ίδιο επίπεδο με τα εξατομικευμένα όντα από τα οποία έχει προκύψει. Κι όμως, το χρέη είναι η πραγματική ύπαρξη αυτού του παραλογισμού

IX. Στην αστική κοινωνία η αυθόρμητη συνείδηση των ανθρώπων υπόκειται στον φετιχισμό του εμπνεύματος και του χρέητος. Η ορθολογικότητα της δράσης τους είναι εξαρχής ορθολογικότητα *εντός του πλαισίου που θέτει ο εμπνευστικός τρόπος παραγωγής*. Αν ξεκινήσουμε (όπως οι νεοκλασικοί και αρκετές κοινωνιολογικές θεωρίες) την ανάλυση με τις προθέσεις των δρώντων (με το «τι ξέρουν») τότε αποκλείουμε από την ανάλυση μας αυτό που οι δρώντες «δεν ξέρουν» (πράγμα που σημαίνει ότι αποκλείουμε το δεδομένο πλαίσιο σκέψης και δράσης τους), και η ανάλυση συσκοτίζεται πριν καλά καλά αρχίσει. Ξεκινώντας όμως από τη σκέψη ότι οι δρώντες δρουν χωρίς να ξέρουν μπορούμε να ασκήσουμε κριτική όχι μόνο σε πολλά από τα θεμέλια της αστικής οικονομίας και της αστικής κοινωνιολογίας, αλλά και σε ένα δημοφιλές επιχείρημα του κοσμοθεωρητικού μαρξισμού, ότι δηλαδή υπάρχει ένα κοινωνικό υποκείμενο (η εργατική τάξη) το οποίο λόγω της ιδιαίτερης θέσης του στην αστική κοινωνία διαθέτει και την ιδιαίτερη ικανότητα να βλέπει καθαρά τις κοινωνικές σχέσεις

Πολλοί εκπρόσωποι του παραδοσιακού μαρξισμού ισχυρίστηκαν ότι για να καταλάβει κανείς τον καπιταλισμό «θα πρέπει να σταθεί στη σκοπιά της εργατικής τάξης». Η άποψη αυτή όμως παραβλέπει ότι και η αυθόρμητη συνείδηση των εργατών και εργατριών (ακριβώς όπως των καπιταλιστών) είναι δέσμα του φετιχισμού του εμπνεύματος και του χρέητος. Στο επόμενο κεφάλαιο θα δούμε ότι η καπιταλιστική παραγωγική διαδικασία δημιουργεί ακόμη περισσότερες στρεβλώσεις της πραγματικότητας, στις οποίες υπόκεινται εξίσου εργάτες και κεφαλαιοκράτες. Επομένως δεν

μπορεί κανείς να κάνει λόγο για αντιληπτικά *προνομιακή* θέση της εργατικής τάξης – αλλά δεν μπορεί κανείς και να πει ότι ο φετιχισμός είναι κατά *βάση* απροσπέλαστος και *έρα* ανίκητος

4. Κεφάλαιο, υπεραξία και εκμετάλλευση

4.1 Οικονομία της αγοράς και κεφάλαιο: Η «μετάβουση από το χρέιμο στο κεφάλαιο»

Στα τρία πρώτα κεφάλαια του *Κεφαλαίου*, ο Μαρξ ασχολείται με το εμπόρευμα και το χρήμα, ενώ δεν μιλά ακόμη ρητά για το κεφάλαιο. Αυτό οδήγησε ορισμένους συγγραφείς στην άποψη ότι στα τρία πρώτα κεφάλαια παρουσιάζεται, σε πολύ υψηλό επίπεδο αφάιρσης, μια προκαπιταλιστική: «απλή εμπορευματική παραγωγή», ένας τρόπος παραγωγής δηλαδή στον οποίο κυριαρχούν μεν οι εμπορευματικές και χρηματικές σχέσεις, ωστόσο χωρίς καθόλου ή με ελάχιστο αναπτυγμένο κεφάλαιο. Αυτή η άποψη προϋποθέτει ως δεδομένο ότι τα εμπορευμένα ανταλλάσσονται σύμφωνα με την (εργασιακή) αξία τους, επειδή υποτίθεται ότι οι παραγωγοί γνωρίζουν επακριβώς τόσο τη δική τους όσο και την εργασιακή δαπάνη των άλλων. Ο πιο επιφωνής εκφράσωπος αυτής της αντίληψης ήταν ο Φρίντριχ Ένγκελς, ο οποίος και τη διατύπωσε λίγα χρόνια μετά τον θάνατο του Μαρξ στον επilogο για τον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*, επηρεάζοντας έτσι πολλούς μαρξιστές.¹ Αυτή η άποψη όμως είναι προβληματική από πολλές πλευρές.

Ως *ιστορικός* ισχυρισμός: Μπορεί μεν η ανταλλαγή να υπάρχει εδώ και χιλιάδες χρόνια και μπορεί το χρήμα να κυκλοφορεί σε μορφή κερμάτων τουλάχιστον από το 500 π.Χ., ωστόσο στους προκαπιταλιστικούς χρόνους οι εμπορευματικές και οι χρηματικές σχέσεις παρέμεναν «εγκλιωτισμένες» σε άλλες σχέσεις παραγωγής, δεν διαχέονταν ποτέ και δεν κυριαρχούσαν στην οικονομία. Αυτό συμβαίνει μόνο με την εξάπλωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Ως *θεωρητική* σύλληψη: ο Μαρξ επιχειρεί ακριβώς να δείξει ότι ο ποσοτικός καθορισμός της ανταλλαγής μέσω της αξίας δεν *βασίζεται* σε συνεיהτή αποτίμηση της ποσότητας εργασίας που δαπανήθηκε, ότι οι συναλλασσόμενοι δεν ξέρουν τι κάνουν αλλά είναι η συγκεκριμένη κοινωνική σχέση που τους επιβάλλεται «πίσω από την πλάτη τους» (βλ. ενότητα 3.8, IV και V).

¹ Αυτή η αντίληψη περιλαμβάνεται στο μόνιμο ρεπερτόριο του παραδοσιακού μαρξισμού. Διαδόθηκε, π.χ. από τον Ερνέστ Μαντέλ σε πολλά εισαγωγικά κείμενα (βλ. ενδεικτικά Mandel 1968, 1998) στο πλαίσιο μιας ιστορικιστικής αντίκωψης του *Κεφαλαίου* (βλ. ενότητα 2.1).

Προσθήκη της μεταφράστρας: Τώρα που έχουν πλέον παρουσιαστεί οι απαραίτητες έννοιες, μια εξήγηση: Ενώ η συνήθης μετάφραση για τον μαρξικό όρο *Weitsubstanz* «αξιακή υπόσταση» είναι «ουσία της αξίας», επιλέγο να μεταφράσω τον όρο ως «αξιακή υπόσταση».

Γιατί; Διότι η *Weitsubstanz* είναι «η αφηρημένη εργασία», ή διατυπωμένο αλλιώς, η αφηρημένη εργασία είναι η υπόσταση της αξίας των εμπορευμάτων – και η αφηρημένη εργασία είναι μια *κοινωνική* σχέση (και όχι «μια εργασιακή διαδικασία που μπορεί να δει κανείς») η οποία, παρότι είναι το αποτέλεσμα των όρων παραγωγής και ανταλλαγής, *υφίσταται μόνο κατά την ανταλλαγή* (καθώς λαμβάνουν χώρα οι τρεις *de facto* αναγωγές συγχρόνως, βλ. ενότητα 3.3). Εξού και η μεταφραστική μου επιλογή: όχι γιατί ο όρος «αξιακή υπόσταση» είναι άμεσα διφανής ως προς το τι σημαίνει το «πράγμα» που περιγράφει αλλά διότι, αν μη τι άλλο, δεν προσφέρει την ψευδίστη της διαφάνειας που προσφέρει η φράση «ουσία της αξίας», μια και η τελευταία άνετα υποβάλλει την παρεξήγηση ότι με την εργασία μεταβιβάζεται μια αξιακή ουσία στο προϊόν, η οποία και υπάρχει σε αυτό ανεξαρτήτως και εκτός της σχέσης της ανταλλαγής.

Ως *εργηγεία* των τριών πρώτων κεφαλαίων του *Κεφαλαίου*: Παρερμηνεύει αυτό που ο Μαρξ παρουσιάζει εκεί: την «άπλη κυκλοφορία» με αυτήν ο Μαρξ εννοεί την κυκλοφορία των εμπορευμάτων και του χρήματος ως τη μορφή κοινωνικής συναλλαγής που κυριαρχεί στο σύνολο της οικονομίας – αλλά υπό μία τρόπον τινά περιορισμένη θεώρηση: σε αφαίρεση από την ύπαρξη του κεφαλαίου. Δεν αναλύει τις προκαπιταλιστικές σχέσεις που κάποτε στο παρελθόν υπήρξαν, αλλά τις σύγχρονες (του) καπιταλιστικές σχέσεις (το επισημαίνει άλλωστε και η πρώτη πρόταση του *Κεφαλαίου*, όπως τονίσαμε και νορίτερα) σε αφαίρεση όμως από το κεφάλαιο. Το ότι στα τρία πρώτα κεφάλαια ο Μαρξ επιλέγει να *παράβλεψη* το κεφάλαιο δεν είναι ένα αυθαίρετο καπρίτσιο τού θεωρητικού Μαρξ, ούτε μια απόφαση διδακτικής σκοπιμότητας.

Στην αφαίρεση αυτή εκφράζεται μια συγκεκριμένη όψη της πραγματικότητας: η απλή κυκλοφορία εμφανίζεται «σαν το άμεσα υπαρκτό στην επιφάνεια της αστικής κοινωνίας» (*Γκρόντριντσε*, 2: 186), η πραγματική οικονομία φαίνεται σαν να συνίσταται μόνο σε πράξεις αγοράς και πώλησης.

Εκ πρώτης όψεως, η οικονομία φαίνεται να χωρίζεται σε τρεις μεγάλες σφαίρες:

- Στη *σφαίρα της παραγωγής*: με τις εκάστοτε τεχνικές δυνατότητες, παράγονται αγαθά και παρέχονται υπηρεσίες.
- Στη *σφαίρα της κυκλοφορίας*: τα αγαθά και οι υπηρεσίες ανταλλάσσονται, και σχεδόν όλα ανταλλάσσονται όχι άμεσα το ένα με το άλλο, αλλά έναντι χρημάτων.
- Στη *σφαίρα της κατανάλωσης*: όπου τα αγαθά και οι υπηρεσίες καταναλώνονται είτε από τα άτομα ως μέσα διαβίωσης (π.χ. τρόφιμα, ρούχα κ.λπ.), είτε στη διαδίκασια παραγωγής ως μέσα παραγωγής (π.χ. μηχανές και πρώτες ύλες), ούτως ώστε να συνεχίζεται η παραγωγή προϊόντων.

Εν προκειμένω όμως δημιουργείται η εντύπωση ότι η σφαίρα της κατανάλωσης έχει να κάνει αποκλειστικά με τις ανάγκες των καταναλωτών ενώ η σφαίρα της παραγωγής με καθαρά τεχνικές συνθήκες, με αποτέλεσμα η κυκλοφορία να φαίνεται σαν η μόνη πραγματική σφαίρα της οικονομίας.

Η αναγωγή αυτή της οικονομίας στη σφαίρα της κυκλοφορίας έχει να κάνει σημαντικές συνέπειες. Η σφαίρα της κυκλοφορίας έχει να κάνει μόνο με αγοραπωλησίες, άρα με συναλλαγές στις οποίες

συμβάλλονται πρόσωπα ελεύθερα και μεταξύ τους ίσα (τουλάχιστον επί της αρχής) και κατά τις οποίες, εφόσον τα ανταλλάσσόμενα εμπορεύματα έχουν ίση αξία, κανείς δεν γίνεται θύμα απάτης, κλοπής ή εκμετάλλευσης. Αν ωστόσο τα πρόσωπα δεν είναι και τόσο ίσα μεταξύ τους, επειδή π.χ. ο ένας έχει πολλά και η άλλη λίγα ή καθόλου, τότε αυτό είναι μεν μία λυπηρή ίσως περίπτωση, αλλά δεν αποτελεί επιχείρημα εναντίον της «οικονομίας της αγοράς». Για τις πολυάριθμες φιλελεύθερες οικονομικές θεωρίες που έχουν μόνον την οικονομία της αγοράς, οι ανισότητες στην ιδιοκτησία δεν έχουν πραγματικά θεωρητική σημασία, αλλά εμφανίζονται ως κάτι εξωγενές σε σχέση με το γεγονός της αγοραπωλησίας – άρα και σε σχέση με το σύνολο της οικονομίας της αγοράς –, σαν να ήταν, λόγω χάρι, μια σωματική αναπηρία των συναλλασσομένων. Υπό αυτή την οπτική, η «αγορά» φαίνεται σαν μία ουδέτερη αρχή, αρμόδια για τη διανομή αγαθών και την ικανοποίηση αναγκών, σαν ένας αποτελεσματικός (και απολύτως μη γραφειοκρατικός) θεσμός μετάδοσης πληροφοριών σχετικά με το τι χρειάζεται, πού, και σε ποια ποσότητα. Αν κάποιες φορές αυτός ο θεσμός, η «αγορά», δεν λειτουργεί και τόσο καλά, τότε – πάντα σύμφωνα με την παραπάνω οπτική – αυτό μπορεί να οφείλεται μόνο σε ακραίες, δυσμενείς συνθήκες ή σε εξωγενείς ενοχλητικές παρεμβάσεις που το κράτος οφείλει να τις εξαλείψει. Μια τέτοια ευφορία για την αγορά όχι μόνο ξεχειλίζει από (σχεδόν) κάθε εγγειφίδιο οικονομικών, όχι μόνο παρουσιάζεται ως αδιαμφισβήτη αλήθεια στις οικονομικές πανεπιστημιακές σχολές και στις οικονομικές στήλες των μεγάλων εφημερίδων, αλλά επιπλέον, μετά το 1989, υιοθετήθηκε – σε διάφορες παραλλαγές – και από πολλούς πρώην αριστερούς που σε ορισμένες περιπτώσεις έφταναν ακόμη και να θεωρούν την αγορά και το κεφάλαιο ως εντελώς αντίροπες δυνάμεις, οπότε και προέκτιπταν ανάλογα πολιτικά αιτήματα: άλλοτε ότι πρέπει να περιοριστεί η ισχύς των μεγάλων επιχειρήσεων, ώστε να ανθίσει η ευεργετική επίδραση της «αγοράς», άλλοτε ότι χρειάζομαστε έναν «σοσιαλισμό της αγοράς» στον οποίο οι καπιταλιστικές επιχειρήσεις ●α έχουν αντικατασταθεί από συνεταιρισμούς εργατών που θα ανταγωνίζονται σκληρά ο ένας τον άλλον «στην αγορά».

Επομένως, το ερώτημα αν η σύνδεση αγοράς και κεφαλαίου είναι μόνον εξωτερική και χαλαρή ή αν μεταξύ τους υπάρχει μια εσωτερική, αναγκαία συνάφεια δεν είναι απλώς ακαδημαϊκό: η απάντηση έχει άμεσες πολιτικές συνέπειες.

Αν η κυκλοφορία του εμπορεύματος και του χρήματος (που

παρουσιάζεται στα τρία πρώτα κεφάλαια του *Κεφαλαίου* δεν είναι αυτοτελής αλλά εξαρτάται από το κεφάλαιο (όπως υλονοεί ο Μαρξ όταν αναφέρεται στην απλή κυκλοφορία ως «επιφάνεια»), τότε θα πρέπει αυτή η εξάρτηση να είναι ανενδύσιμη ήδη και στην απλή κυκλοφορία. Όπως με τη σχέση μεταξύ εμπορεύματος και χρήματός, έτσι κι εδώ πρέπει να καταδειχθεί μια εσωτερική, αναγκαία σύνδεση μεταξύ χρήματος και κεφαλαίου.

Ας ανακεφαλαιώσουμε τα τρία βασικά βήματα κατά την πορεία της παρουσίας του εμπορεύματος και του χρήματος:

1. Πρώτα, έγινε ανάλυση του εμπορεύματος και το εμπόρευμα πρόβαλε ως κάτι διπλό: χρηστική αξία και αξία. Η αξιακή του αντικειμενικότητα όμως αποδείχθηκε κάτι το ιδιαίτερο: μία καθαρά κοινωνική ιδιότητα, που δεν είναι εγγενής σε ένα μεμονωμένο εμπόρευμα, αλλά μπορεί να υφίσταται αποκλειστικά και μόνο ως κοινή ιδιότητα των εμπορευμάτων που ανταλλάσσονται (εξού και ο «φαντασματώδης» χαρακτήρας της αξίας).
2. Για να γίνει η αξία-φάντασμα πραγματικά απτή της χρειάζεται μία *αυτοτελής* έκφραση, μία αντικειμενική μορφή. Την αποκτά στο χρήμα. Συνεπώς, το χρήμα δεν είναι ούτε κάτι απλώς συμπληρωματικό στον κόσμο των εμπορευμάτων ούτε απλώς ένα βοηθητικό μέσο. Το χρήμα είναι απολύτως απαραίτητο προκειμένου να εκφράσει τον αξιακό χαρακτήρα των εμπορευμάτων, να συσχετίσει όλα τα εμπορεύματα μεταξύ τους ως αξίες (γι' αυτό και η αξιακή θεωρία του Μαρξ χαρακτηρίζεται «χρηματική θεωρία της αξίας»). Αυτό σημαίνει επίσης ότι η εμπορευματική παραγωγή και το χρήμα είναι αδιαχώριστα. Άρα, δεν μπορεί κανείς, όπως νόμισαν ορισμένοι σοσιαλιστές, να καταργήσει το χρήμα αλλά να διατηρήσει την ιδιωτική παραγωγή.
3. Το χρήμα είναι μεν αυτοτελής μορφή [Gestalt] της αξίας, εντούτοις ως μέτρο της αξίας και ως μέσο κυκλοφορίας δεν φαίνεται και τόσο αυτοτελές, καθώς εν προκειμένω χρησιμοποιεί απλώς ως βοηθητικό μέσο. Μόνον ως ενότητα αξιακού μέτρου και μέσου κυκλοφορίας («το χρήμα ως χρήμα») γίνεται το χρήμα πραγματικά αυτοτελής αξιακή μορφή. Δεν είναι πλέον απλώς και μόνο ένας διαμεσολαβητής που συνεχώς εξαφανίζεται (όπως συμβαίνει όταν λειτουργεί ως μέσο κυκλοφορίας) ή που δεν χρειάζεται καν να είναι όντως παρών (όπως συμβαίνει όταν λειτουργεί ως *αξιακό* μέτρο). Τώρα, το ίδιο το χρήμα μετατρέπεται

σε σκοπό: όχι απλώς ως *αξία*, αλλά ως *αυτοτελής* και *στέρεη*, *διαρκής* μορφή της αξίας, το χρήμα πρέπει να διατηρείται και να αυξάνεται.

Ωστόσο, είναι ακριβώς ο θησαυρισμός που δείχνει τόσο περιορισμένη είναι η αυτοτέλεια και η στερεότητα της αξίας: αν το χρήμα αποσυρθεί από την κυκλοφορία για να αποθρασυριστεί, καταλήγει ένα άχρηστο αντικείμενο. Αλλά αν ριχτεί στην κυκλοφορία, όταν δηλαδή αγοραστούν με αυτό εμπορεύματα, τότε χάνεται η αυτοτελής αξιακή μορφή του.

Εντός της απλής κυκλοφορίας, το χρήμα είναι μεν η αυτοτελής και στέρεη μορφή της αξίας, όμως αυτή η αυτοτέλεια και στερεότητα δεν είναι απτές πουθενά, δεν μπορούν να υπάρξουν πραγματικά στο επίπεδο της απλής κυκλοφορίας. Αν λοιπόν ευσταθεί, από τη μια, ότι στην απλή κυκλοφορία η αξία των εμπορευμάτων καθιστά *αντικαία* την ύπαρξη μιας αυτοτελούς αξιακής έκφρασης (χρήμα), αλλά, από την άλλη, ότι αυτή η αυτοτέλεια της αξίας δεν μπορεί καν να υφίσταται στην απλή κυκλοφορία, τότε συνεπάγεται ότι η απλή κυκλοφορία δεν μπορεί να είναι αυτοτελής, αλλά θα πρέπει να αποτελεί στιγμύτυπο και αποτελεσμα μιας «βαθύτερης» διαδικασίας, δηλαδή της καπιταλιστικής διαδικασίας αξιοποίησης, όπως θα δούμε αμέσως.

Αν το χρήμα είναι όντως αυτοτελής και διαρκής, στέρεη έκφραση της αξίας, τότε δεν μπορεί να υπάρχει χωριστά από την κυκλοφορία, αλλά πρέπει να εισέρχεται σε αυτήν – χωρίς όμως να χάνει η αξία την αυτοτέλεια και τη στερεότητά της, όπως θα συνέβαινε στην περίπτωση μιας απλής αγοραστικής πράξης X-E και της επικόλλυθης κατανάλωσης του εμπορεύματος E. Η αυτοτέλεια και η στερεότητα της αξίας εξασφαλίζονται *μόνο* όταν το χρήμα επιτελεί την κίνηση X-E-X. Όμως αυτή η κίνηση (το να αγοράσουμε ένα εμπόρευμα έναντι ορισμένου χρηματικού ποσού, προκειμένου να το πουλήσουμε για το ίδιο χρηματικό ποσό) δεν αποφέρει κανένα όφελος. Όφελος αποφέρει μόνο η κίνηση (που ο Μαρξ αποκαλεί μεγαλύτερο του X. Σε αυτή την κίνηση (που ο Μαρξ αποκαλεί «γενικό τύπο του κεφαλαίου») η αξία όχι μόνο διατηρεί την αυτοτελή μορφή της αλλά επιπλέον αυξάνεται, και έτσι μετατρέπεται πραγματικά σε σκοπό της όλης διαδικασίας. Επομένως, μόνο στο κεφάλαιο βρίσκεται η αυτοτελής μορφή της αξίας την κατάλληλη έκφρασή της, ή αλλιώς: η διαρκής, στέρεη ύπαρξη της αξίας, η

οποία καταλαμβάνει το σύνολο της οικονομίας, καθίσταται δυνατή μόνο όταν η αξία επιτελεί την κίνηση του κεφαλαίου X-E-X'. Με την κίνηση X-E-X' όμως, εγκαταλείπουμε πια την περιοχή της απλής κυκλοφορίας – αυτό που πρέπει να εξετάσουμε τώρα είναι το περιεχόμενο και τις προϋποθέσεις αυτής της κίνησης.²

4.2 Η «απόκρυφη ιδιότητα» της αξίας: X-E-X'

Ας ξαναδούμε την αλυσίδα E-X-E (που μας απασχόλησε στην ενότητα 3.7, στα περί των λειτουργιών του χρήματος). Ο εμπορευματοπαραγωγός παρήγαγε εμπόρευμα E με ορισμένη χρηστική αξία, πουλά αυτό το εμπόρευμα και με τα χρήματα που παίρνει αγοράζει ένα άλλο με άλλη χρηστική αξία. Το χρήμα *ξεδείχκε* οριστικά, μια και σκοπός της διαδικασίας είναι η κατανάλωση του δεύτερου εμπορευμένου. Το μέρος της όλης διαδικασίας είναι οι ανάγκες των παραγωγών και, μόλις αυτές ικανοποιηθούν, η διαδικασία περατώνεται.

Ας δούμε τώρα την αλυσίδα X-E-X. Αποτελείται από τα ίδια στοιχεία X-E και E-X όπως και η E-X-E, μόνο που εδώ η αλληλουχία είναι διαφορετική: τώρα ο χρηματοκόταχος αγοράζει προκειμένου στη συνέχεια να πουλήσει. Το χρήμα είναι το αρχικό και το τελικό σημείο της διαδικασίας. Ένα χρηματικό ποσό διαφέρει από ένα άλλο μόνο ποσοτικά και όχι ποιοτικά. Το παραπάνω σχήμα κυκλοφορίας αποφέρει όφελος μόνο αν το τελικό χρηματικό ποσό είναι μεγαλύτερο από το αρχικό, δηλαδή όταν προκειται για την αλυσίδα X-E-X', όπου το X' είναι μεγαλύτερο από το X. Σκοπός της διαδικασίας τώρα είναι η ποσοτική αύξηση του αρχικού χρη-

2 Η συνάφεια μεταξύ «απλής κυκλοφορίας» και κεφαλαίου, που μόλις περιγράψαμε, παρουσιάζεται από τον Μαρξ μόνο στα κείμενα προεργασίας του *Κεφαλαίου* (στα *Γραμμάτισε*, 1:167 επ. και στη «Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας, Αρχικό κείμενο», που περιλαμβάνεται στα *Γραμμάτισε*, 3:81) β. επ. λ. 97. Όμως στο ίδιο το *Κεφάλαιο*. Εκεί, στο τέταρτο κεφάλαιο, αρχίζει καταρτίθεται με την ανάλυση του τύπου X-E-X'. Με αυτή την παράλειψη, ο ίδιος ο Μαρξ αφήνει χώρο για τις παραπάνω ερμηνείες, που ανταρθελλούν την οικονομία της αγοράς και το κεφάλαιο ως ανεξάρτητα μεταξύ τους πράγματα. [Σ.τ.Μ.: Η «Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας, Αρχικό κείμενο» (1858) είναι το αρχικό κείμενο της «Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας» του 1859. Η διαφορά στους τίτλους, οφείλεται στο ότι ο ένας μεταφραστής (Διονύσιος Διβέρης) μεταφράζει το *Zur Kritik der politischen Ökonomie* «Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας» ενώ ο άλλος μεταφραστής (Χρήστος Μπαλώμενος) το μεταφράζει ως «Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας».]

ματικού ποσού – το χρήμα δεν ξοδεύεται οριστικά (όπως συνέβαινε στην περίπτωση E-X-E), αλλά *προκαταβάλλεται*: ξοδεύεται μόνο και μόνο για να επιστρέψει στη συνέχεια περισσότερο.

Το αξιακό ποσό που επιτελεί αυτή την κίνηση είτε στη μορφή Ένα απλώς αξιακό ποσό – είτε στη μορφή χρήματος είτε στη μορφή εμπορευμένου – δεν είναι ακόμη κεφάλαιο. Επίσης, μία και μόνη ανταλλακτική διαδικασία δεν μετατρέπει ένα αξιακό ποσό σε κεφάλαιο. Μόνο η αλύσωση των διαδικασιών ανταλλακτικών διαδικασιών με σκοπό να αυξηθεί το αρχικό αξιακό ποσό, μας δίνει την τυπική *κεφαλαιωτική κίνηση*: το κεφάλαιο δεν είναι απλώς αξία, είναι *αυτοεξισοτιούμενη αξία*, ήτοι αξιακό ποσό που επιτελεί την κίνηση X-E-X'. Την αύξηση της αξίας που επιτυγχάνεται με την κίνηση του κεφαλαίου, δηλαδή τη διαφορά ανάμεσα στο X και το X', ο Μαρξ την ονομάζει *επέρραξη*. Στην κλασική πολιτική οικονομία και στη σύγχρονη οικονομική θεωρία δεν υπάρχει η έννοια της υπεραξίας. Η «υπεραξία» δεν είναι απλώς ακόμη ένα όνομα για το όφελος ή το κέρδος, αλλά, όπως θα δούμε αργότερα, πρόκειται όντως για κάτι διαφορετικό. Προς το παρόν όμως δεν χρειάζεται να ασχοληθούμε με αυτή τη διαφορά (για την ακριβή σημασία του κέρδους βλ. κεφ. 7, ενώ για το επιχειρησιακό κέρδος βλ. κεφ. 8).

Η κίνηση του κεφαλαίου έχγειως μοναδικό σκοπό να αυξήσει την αξία που προκαταβλήθηκε. Η καθαρά ποσοτική αύξηση όμως δεν γνωρίζει ούτε μέτρο (γιατί δηλαδή να μην αρκεί μια αύξηση 10% και να αρκεί μια αύξηση 20%;) ούτε τέλος (γιατί θα έπρεπε να σταματήσει η διαδικασία μετά από μία ή δέκα κινήσεις;). Σε αντιδιαστολή με την απλή εμπορευματική κυκλοφορία E-X-E, της οποίας ο σκοπός βρίσκεται έξω από τη σφαίρα κυκλοφορίας (ιδιοποίηση χρηστικών αξιών προς ικανοποίηση αναγκών) και η οποία βρίσκεται το μέτρο της στις ανάγκες και το τέλος της στην ικανοποίησή τους, η κίνηση του κεφαλαίου είναι ένας *αυτοσκοπός*, χωρίς *μέτρο* και χωρίς *τέλος*.

Αν εβλεπε κανείς την εμπορευματική παραγωγή αποστασιμένη από το κεφάλαιο, θα νόμιζε ότι ο σκοπός της εμπορευματικής παραγωγής και της ανταλλαγής είναι η καθολική ικανοποίηση των αναγκών: ο καθενας και η καθεμία ικανοποιεί τις δικές του ανάγκες, παράγοντας αρχικά ένα εμπόρευμα που ικανοποιεί τις ανάγκες των άλλων, κατόπιν ανταλλάσσει αυτό το εμπόρευμα με χρήμα, ώστε στη συνέχεια με αυτό το χρήμα να αποκτήσει το εμπόρευμα που ικανοποιεί τις δικές του ανάγκες. Ή, πιο απλά, όλοι ικανοποιούν τις δικές τους ανάγκες ικανοποιώντας τις ανάγκες των άλλων. Έτσι αντιλαμβάνεται την εμπορευματική παραγωγή η αστική οικονομική

θεωρία (τόσο η κλασική πολιτική οικονομία όσο και τα σύγχρονα νεοκλασικά οικονομικά).

● **Μως, η καπιταλιστική εμπορευματική παραγωγή** (και, σημειωτέον, ιστορικά η γενίκευση της εμπορευματικής παραγωγής προέκυψε μόνο υπό καπιταλιστικούς όρους) δεν οργανώνεται με σκοπό την ικανοποίηση αναγκών, αλλά την αξιοποίηση της αξίας. Η ικανοποίηση των αναγκών επέρχεται μόνο ως παραπροϊόν, εφόσον συμπίπτει με την αξιοποίηση του κεφαλαίου. Σκοπός της καπιταλιστικής παραγωγής είναι η υπεράξια και όχι η ικανοποίηση των αναγκών.

Ως εδώ μιλήσαμε μόνο για το κεφάλαιο, αλλά όχι για τους καπιταλιστές. Κάποιος που απλώς έχει στη διάθεσή του ένα μεγάλο αξιακό ποσό δεν είναι –τουλάχιστον όχι ακόμη– καπιταλιστής. Καπιταλιστής είναι μόνον όποιος χρησιμοποιεί αυτό το αξιακό ποσό πράγματι ως κεφάλαιο, που σημαίνει ότι κάνει τον αυτοσκοπό της κίνησής του κεφαλαίου δικό του, υποκειμενικό σκοπό:

... και μόνο εφόσον η αυξανόμενη ιδιοποίηση του εφηρεμένου πλούτου είναι το μοναδικό παρωθητικό κίνητρο των ενεργειών του λειτουργεί ως κεφαλαιοκράτης ή ως προσωποποιημένο κεφάλαιο, προικισμένο με βούληση και συνειδήση. Κατά συνέπεια, η χρηματική αξία δεν πρέπει ποτέ να αντιμετωπίζεται ως άμεσος σκοπός του κεφαλοιοκτήτη. Ούτε άλλωστε το μέγιστο κέρδος πρέπει να αντιμετωπίζεται ως άμεσος σκοπός του, αλλά μόνο η ακατάπαυστη κίνηση του κερδίζεин. (Το Κεφάλαιο 1:129-1:165, έμφαση Μ. Χ.)

Επομένως, κάποιος είναι «καπιταλιστής» μόνο όταν είναι «προσωποποιημένο κεφάλαιο», όταν δηλαδή η δράση του ακολουθεί τη λογική του κεφαλαίου (αξιοποίηση χωρίς μέτρο και χωρίς τέλος). Και για να είναι «προσωποποιημένο κεφάλαιο» δεν είναι απαραίτητο να είναι ο ίδιος • ιδιοκτήτης του κεφαλαίου. • **Καπιταλιστές** είναι «προσωποποιήσεις οικονομικών κατηγοριών» ή «οικονομικές χαρακτηριστικές μέσες» (Το Κεφάλαιο, 1:13, 65-1:16, 99).

Εδώ ισχύει κάτι παρόμοιο με ό,τι έχουμε ήδη παρατηρήσει για τη δράση των εμπορευματοκάτοχων (βλ. ενότητες 3.2 και 3.6): ένα πρόσωπο ενεργεί ως εμπορευματοκάτοχος ή ως καπιταλιστής στο μέτρο που ακολουθεί μια ορισμένη ορθολογικότητα ως προς τη δράση του. Αυτή η ορθολογικότητα προκύπτει από τους δεδομένους μορφικούς καθορισμούς της συγκεκριμένης οικονομικής διαδικασίας (δηλαδή τους μορφικούς καθορισμούς του εμπορεύματος και του κεφαλαίου). Καθώς τα πρόσωπα συμμορφώνουν τη δράση τους

σε αυτήν την ορισμένη ορθολογικότητα, αναπαράγουν συγχρόνως και τους δεδομένους μορφικούς καθορισμούς. Γι' αυτό και ο Μαρξ πρέπει να αναλύσει πρώτα τους μορφικούς καθορισμούς, πριν περάσει στη δράση των προσώπων.

Ενδεχομένως κάποιος χρηματοκάτοχος να επιδιώξει και άλλους σκοπούς εκτός από την αξιοποίηση του κεφαλαίου, αλλά τότε δεν λειτουργεί πια αποκλειστικά ως «καπιταλιστής». Η ακατάπαυστη επιδίωξη του κάθε καπιταλιστή να αυξάνει το κέρδος του, δεν οφείλεται σε ψυχολογικά χαρακτηριστικά, φέρ' ειπείν σε «απληστία». Πρόκειται περισσότερο για συμπεριφορά που επιβάλλεται στους καπιταλιστές από τον μεταξύ τους ανταγωνισμό. Κάθε καπιταλιστής, καθόσον επιθυμεί να παραμείνει καπιταλιστής, χρειάζεται να αυξάνει τα κέρδη του, όχι για να αυξήσει την προσωπική του κατανάλωση (στα μεγάλα κεφάλαια η προσωπική κατανάλωση αποτελεί μόνο ένα ελάχιστο κλάσμα του κέρδους), αλλά για να εκσυγχρονίσει τις εγκαταστάσεις της παραγωγής ή για να παράγει νέα προϊόντα, όταν δεν υπάρχει πλέον ζήτηση για τα παλιά. Αν απέχει από τον εκσυγχρονισμό ή την καινοτομία, θα χρεοκοπήσει. Στην ενότητα 5.2 θα επιστρέψουμε σε αυτούς τους εξαναγκαστικούς λόγους του εκσυγχρονισμού.

Με το πέρασμα του χρόνου έλλαξαν κάποια πράγματα στην εξωτερική μορφή με την οποία εμφανίζεται ο καπιταλιστής. • «ελεύθερος επιχειρηματίας» του 19ου αιώνα, που διοικούσε τις «δικές του» επιχειρήσεις και, όχι σπάνια, ίδρυε μια οικογενειακή δυναστεία, σε μεγάλο βαθμό αντικαταστάθηκε στον 20ό αιώνα, τουλάχιστον στις μεγάλες επιχειρήσεις, από τον «μάνατζερ» που συχνά κατέχει μόνο ένα μικρό πακέτο μετοχών από την επιχείρηση που διοικεί. Ωστόσο, με τη μαρξική έννοια, δηλαδή ως προσωποποίηση του κεφαλαίου, και οι δύο μορφές είναι κεφαλαιοκράτες: και οι δύο χρησιμοποούν ένα αξιακό ποσό ως κεφάλαιο.

Αν ο καπιταλιστής απλώς εκτελεί τη λογική του κεφαλαίου, τότε δεν είναι αυτός ο ίδιος το «υποκείμενο» της διαδικασίας, αλλά το κεφάλαιο, ήτοι η αυτοαξιοποιούμενη αξία. Στο πλαίσιο αυτής της συνάρτησης, ο Μαρξ χαρακτηρίζει το κεφάλαιο «αυτόματο υποκείμενο» (Το Κεφάλαιο, 1:13-1:167), έκφραση που δείχνει καθαρά το παράδοξο του πράγματος: από τη μια, το κεφάλαιο είναι ένα αυτόματο, κάτι άψυχο – αλλά, από την άλλη, ως «υποκείμενο» καθορίζει την όλη διαδικασία.

Ως «αυθιπερβαίνον υποκείμενο» (ibid) της αξιοποιητικής διαδικασίας, η αξία χρειάζεται μία αυτοτελή μορφή, και τη βρίσκει

στο χρήμα. Επομένως, το χρήμα είναι η αφετηρία και το τέρμα της αξιοποιητικής διαδικασίας.

Το χρήμα εντός της απλής κυκλοφορίας ήταν ήδη αυτοτελής αλλά όχι και επαρκής μορφή της αξίας. Ως κεφάλαιο (σημειωτέον, για άλλη μια φορά: κεφάλαιο δεν είναι ούτε το χρήμα ούτε το εμπόρευμα αυτά καθεαυτά αλλά η χωρίς μέτρο και χωρίς τέλος κίνηση του κερδίζουν X-E-X) η αξία όχι μόνο διαθέτει αυτοτελή μορφή αλλά επιπλέον είναι τώρα «προβαίνουσα» αξία, μία «αυτοκινούμενη υπόσταση» (Το Κεφάλαιο, I:131- I:167), ένα παράξενο υποκείμενο με απολύτως εξαιρετικές ικανότητες:

Στην πραγματικότητα όμως η αξία γίνεται εδώ το υποκείμενο μιας διαδικασίας στην οποία, εναλλάσσοντας διαρκώς μορφή, άλλοτε παίρνει νύξ τη μορφή του χρήματος και άλλοτε του εμπόρευματος, μεταβάλλει το ίδιο το μέγεθός της [...] Έχει αποκτήσει την απόκρυφη ιδιότητα να θέτει αξία επειδή είναι αξία. Γεννά ζωντανά νεογνά ή γεννά τουλάχιστον χρυσά αυγά. (Το Κεφάλαιο, I:130- I:167, έμφαση M. X.)

Φαίνεται σαν η αξία να είναι ικανή να αυξάνει τον ίδιο της τον εαυτό (έτσι κάποιες τράπεζες διαφημίζονται με το σλόγκαν «Αφήστε τα χρήματά σας να δουλέψουν για λογαριασμό σας», το οποίο αποτυπώνει ακριβώς αυτήν τη φαινομενικότητα). Πού βασίζεται αυτή «η απόκρυφη ιδιότητα»; ●α το δούμε αμέσως τώρα.

4.3 Ταξικές συνθήκες: ο «δωπά ελεύθερος» εργάτης

Έως τώρα, ορίσαμε μόνο τυπικά τι είναι το κεφάλαιο: ένα ποσό αξίας που αξιοποιεί τον εαυτό του, που διαγράφει την κίνηση X-E-X'. Παραμένει όμως το ερώτημα, πώς καθίσταται δυνατή αυτή η κίνηση ή, αλλιώς, από πού προέρχεται τελικά η υπεραξία:

Εντός της σφαιρας κυκλοφορίας, η αξιοποίηση είναι δυνατή μόνο όταν το εμπόρευμα E αγοράζεται κάτω από την αξία του ή πουλείται πάνω από την αξία του. Σε αυτή την περίπτωση, μπορεί μεν να αυξηθεί το αξιακό ποσό που προκαταβλήθηκε, αλλά τα κέρδη του ενός καπιταλιστή προϋποθέτουν ισόποση ζημία για κάποιον άλλο. Συνολικά σε επίπεδο κοινωνίας, το αξιακό ποσό δεν θα είχε μεταβληθεί, αλλά απλώς κατανέμεται διαφορετικά, σαν να είχε συμβεί μία απλή πράξη κλοπής.

Αν όντως ήταν έτσι, τότε τα καπιταλιστικά κέρδη θα εξηγούνταν ως παραβίαση των νόμων της εμπορευματικής παραγωγής.

Αν υποθέσουμε κανονικές συνθήκες εμπορευματικής παραγωγής και κυκλοφορίας, τότε περιλαμβάνεται σε αυτές και η «ανταλλαγή ισοδυνάμων»: τα ανταλλασσόμενα εμπορεύματα είναι ίσου αξιακού μεγέθους, δηλαδή η τιμή που πλ.ρώθηκε είναι η κατάλληλη έκφραση του αξιακού μεγέθους του εμπορεύματος και δεν εκφράζει ένα τυχαία μεγαλύτερο ή μικρότερο μέγεθος: τα εμπορεύματα «ανταλλάσσονται στις αξίες τους» («ανταλλαγή ισοδυνάμων»). Αν η υπεραξία είναι κανονικό φαινόμενο της καπιταλιστικής εμπορευματικής παραγωγής και όχι απλώς εξαίρεση, τότε πρέπει η ύπαρξή της να εξηγηθεί υπό την προϋπόθεση της «ανταλλαγής ισοδυνάμων» – και ακριβώς με αυτό το πρόβλημα αποφασίζει να αναμετρηθεί ο Μαρξ.

Συνοψίζοντας τον συλλογισμό του: έστω ότι ανταλλάσσονται ισοδύναμα, τότε η υπεραξία δεν μπορεί να δημιουργείται στην κυκλοφορία, ούτε στην πρώτη πράξη κυκλοφορίας, τη X-E, ούτε στη δεύτερη, την E-X'. Άρα, μεταξύ των δύο πράξεων κυκλοφορίας θα πρέπει να συμβαίνει μια αλλαγή με το εμπόρευμα E. Αλλά έξω από τη σφαίρα της κυκλοφορίας η χρηστική αξία του αγορασμένου εμπορεύματος απλώς καταναλώνεται. Επομένως, ο χρηματοκότοχος θα πρέπει να βρίσκει στην αγορά ένα εμπόρευμα του οποίου η χρηστική αξία έχει την ιδιότητα να είναι πηγή αξίας, ούτως ώστε η κατανάλωση αυτού του εμπορεύματος να δημιουργεί αξία, και μάλιστα περισσότερο αξία απ' όση κοστίζει το ίδιο το εμπόρευμα.

Αυτό το ιδιαίτερο εμπόρευμα υπάρχει. Είναι το εμπόρευμα «εργασιακή δύναμη». Ο όρος «εργασιακή δύναμη» αναφέρεται στην ικανότητα των ανθρώπων να εκτελούν εργασία και, υπό τους όρους εμπορευματικής παραγωγής, το ζώδεμα εργασίας μπορεί να γίνεται πηγή αξίας. Όταν πουλώ την εργασιακή μου δύναμη, παραχωρώ για ορισμένο χρονικό διάστημα αυτή την ικανότητά μου σε κάποιον άλλον. Στην πώληση της εργασιακής δύναμης, δεν πουλιέται ολόκληρος ο άνθρωπος (δεν γίνομαι σκλάβος), δεν πωλείται όμως ούτε η εργασία, διότι εργασία είναι η εφ'εμμέλει της εργασιακής δύναμης. Το ότι πωλείται μόνο η ικανότητα προς εργασία και όχι η ίδια η εργασία γίνεται εμφανές όταν π.χ. λόγω προσωρινής έλλειψης πρώτων υλών, ο χρηματοκότοχος αδυνατεί να καταναλώσει την εργασιακή ικανότητα που αγόρασε.

Ωστόσο, δεν είναι αυτονόητο ότι ο χρηματοκότοχος θα βρίσκεται στην αγορά την εργασιακή δύναμη ως εμπόρευμα. Για να συμβαίνει αυτό, θα πρέπει να εκπληρώνονται δύο όροι. Πρώτον, θα πρέπει να υπάρχουν άνθρωποι που μπορούν να ενεργούν ως ελεύθεροι ιδιοκτή-

τες της εργασιακής τους δύναμης, άρα άνθρωποι που είναι σε θέση να πουλήσουν την εργασιακή τους δύναμη. Ένας σκλάβος ή ένας δουλοπάροικος δεν βρίσκονται σε αυτήν τη θέση: οι πωλητές της εργασιακής δύναμης πρέπει να είναι νομικώς ελεύθερα πρόσωπα.

Αν όμως τα πρόσωπα αυτά διαθέτουν μέσα παραγωγής, και άρα τη δυνατότητα να παράγουν οπότε είτε πουλούν οι ίδιοι εμπορεύματα είτε συντηρούνται από τα προϊόντα τους, τότε πολύ πιθανόν να μην πουλήσουν την εργασιακή τους δύναμη. Κατά δεύτερον λοιπόν, μόνο όταν δεν κατέχουν μέσα παραγωγής εξαναγκάζονται οι άνθρωποι να πουλήσουν την εργασιακή τους δύναμη, άρα δεν αρκεί να είναι νομικά ελεύθεροι, πρέπει επιπλέον να είναι ελεύθεροι και από ικανή ιδιοκτησία – τότε πράγματι μεταχειρίζονται την εργασιακή τους δύναμη ως εμπόρευμα. Η ύπαρξη αυτών των με διττή έννοια «ελεύθερων» εργατών και εργατριών είναι η απολύτως αναγκαία κοινωνική προϋπόθεση της καπιταλιστικής παραγωγής.

● καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής θεμελιώνεται λοιπόν σε ορισμένη ταξική σχέση: από τη μια, πρέπει να υπάρχει μία τάξη ιδιοκτητών (που κατέχουν χρήμα και μέσα παραγωγής) και, από την άλλη, μία τάξη ακτημόνων ή χωρίς ικανή ιδιοκτησία, αλλά νομικά ελεύθερων εργατών και εργατριών. Όταν Μαρξ μιλά για κεφαλαιακή σχέση, και όχι για κεφάλαιο, εννοεί ως επί το πλείστον αυτή την ταξική σχέση.

Όταν ο Μαρξ ασχολείται με τις «τάξεις», το κάνει χωρίς να αναπτύσσει μία πλήρη ταξική θεωρία». Όποτε μιλά για «τάξεις», αναφέρεται στην κοινωνική θέση των προσώπων εντός της κοινωνικής παραγωγικής διαδικασίας: στην περίπτωση μας, στους ιδιοκτήτες μέσων παραγωγής και στους αποκλεισμένους από την κυριότητα μέσων παραγωγής. Ωστόσο, όσον αφορά αυτές τις τάξεις που προσδιορίζονται από την κοινωνική τους θέση, ο Μαρξ δεν εννοεί ότι τα μεμονωμένα μέλη μίας τάξης έχουν αυτομάτως και μία κοινή «ταξική συνείδηση» ή ότι εκδηλώνουν μια εμφανή κοινή «ταξική πρακτική», δηλαδή κοινή συμπεριφορά ή δράση. Σε αυτό το επίπεδο της μαρξικής παρουσίας, η «τάξη» είναι καταρχήν μια καθαρά δομική κατηγορία: αν «τάξη» σημαίνει κάτι περισσότερο, εξαρτάται από τα εκάστοτε συγκεκριμένα συμφραζόμενα. Όταν η σύγχρονη κοινωνιολογία ισχυρίζεται – ενάντια στον Μαρξ – πως ήδη αναγνωρίζει το τέλος της ταξικής κοινωνίας μέσα στον καπιταλισμό, συνήθως παραθέτει ως τεκμήριο την έλλειψη ταξικής συνείδησης, την οποία αποδίδει στις δυνατότητες για κοινωνική κινητικότητα

ή στην «ατομικοποίηση» της κοινωνίας.³ Όμως έτσι χρησιμοποιεί ένα κριτήριο που ο Μαρξ σε καμιά περίπτωση δεν το εφαρμόζει στη δομική έννοια «τάξη» που κυριαρχεί στο *Κεφάλαιο*. Αλλά και ο παραδοσιακός κοσμοθεωρητικός μαρξισμός συνήγαγε συχνά από τη δομικά κοινή κοινωνική θέση μια κοινή συνείδηση και, κατά συνέπεια, μια τάση για κοινή δράση. Αυτό το συμπέρασμα είχε ως συνέπεια να μην αντιλαμβάνονται την «ταξική κυριαρχία» ως δομική σχέση των κοινωνικών τάξεων, αλλά ως σχέση προθέσεων, εντός της οποίας η μία τάξη επιβάλλει τη θέλησή της στην άλλη.

Το γεγονός ότι υπάρχει αυτή η ταξική σχέση (από τη μια πλευρά, ιδιοκτήτες χρημάτων και μέσων παραγωγής, από την άλλη, ακτήμονες αλλά νομικά ελεύθεροι εργάτες) δεν είναι «φυσικό» αλλά αποτέλεσμα συγκεκριμένης ιστορικής ανάπτυξης. Αυτή η ιστορική ανάπτυξη ανήκει στην προϊστορία του καπιταλισμού. Για την περαιτέρω ανάλυση των θεμελιωδών δομών του καπιταλισμού, αρκεί να θεωρηθούν τα αποτελέσματα αυτής της προϊστορίας δεδομένα. Έτσι, η ιστορική διαδικασία της γένεσης του διττά «ελεύθερου» εργάτη σκιαγραφείται μόνο στο τέλος του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, υπό τον τίτλο «Η λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση»: με παράδειγμα την Αγγλία, ο Μαρξ δείχνει ότι επρόκειτο για μια εξαιρετικά βίαιη και αιματηρή διαδικασία, που δεν συντελέστηκε «στην αγορά», αλλά με την έμπρακτη βίαιη συνδρομή του κράτους (βλ. σχετικά ενότητες 1.1 και 1.2). Η «πρωταρχική συσσώρευση» δεν είναι ιστορικά μοναδική διαδικασία: στην πορεία της παγκόσμιας εξάπλωσης του καπιταλισμού βλέπουμε ξανά και ξανά συγκρίσιμες εξελίξεις.

4.4 Η αξία του εμπορεύματος «εργασιακή δύναμη», υπεραξία και εκμετάλλευση

Για να καταλάβουμε πώς δημιουργείται η υπεραξία παρά την ανταλλαγή ισοδυνάμων, πρέπει να εξετάσουμε λεπτομερώς το εμπόρευμα «εργασιακή δύναμη». Όπως κάθε εμπόρευμα, η εργασιακή δύναμη έχει χρηστική αξία και αξία. Η χρηστική αξία της εργασιακής δύναμης συνίσταται στην εφαρμογή της, δηλαδή στην ίδια την εργασία.

3 Όπως κάνει π.χ. ο Ούλριχ Μπεκ [Ulrich Beck] στο βιβλίο του *Κοινωνία της Διακίνησης: Καθ' όδον προς μια άλλη νεωτερικότητα*, εκδόσεις Πεδίο, Αθήνα 2015.

Το ζόδεμα της εργασίας δημιουργεί νέα αξία, η οποία, πριν από την ανταλλαγή, μπορεί μόνο να εκτιμηθεί. Το σε ποιον βαθμό η εργασία ήταν πράγματι αξιογενετική, προκύπτει από τις αναγωγές που επιτελούνται στην ανταλλαγή (βλ. ενότητα 3.3).

Ο Μαρξ θεωρεί ότι η αξία της εργασιακής δύναμης είναι «όπως και κάθε άλλου εμπορεύματος», ότι δηλαδή «καθορίζεται από τον αναγκαίο εργάσιμο χρόνο για την παραγωγή. δηλαδή την αναπαραγωγή αυτού του ειδικού είδους». Κάθε άτομο, προκειμένου να συντηρηθεί, χρειάζεται μια σειρά μέσων διαβίωσης (υπό την ευρεία έννοια, άρα όχι μόνο τροφή, αλλά και ένδυση, στέγη κ.ά.), έτσι ο Μαρξ συμπεραίνει:

Ο αναγκαίος εργάσιμος χρόνος για την παραγωγή της εργασιακής δύναμης ανήγεται λοιπόν στον εργάσιμο χρόνο που είναι αναγκαίος για την παραγωγή αυτών των μέσων διαβίωσης ή η αξία της εργασιακής δύναμης είναι η αξία των μέσων διαβίωσης που είναι αναγκαία για τη διατήρηση του κατόχου της. (Το Κεφάλαιο, 1:145-1:183, έμφαση Μ. Χ.)

Επειδή για την αδιάλειπτη ύπαρξη της κεφαλαιακής σχέσης είναι αναγκαίο να προσφέρεται αδιάλειπτα εργασιακή δύναμη στην αγορά, πρέπει η αξία της εργασιακής δύναμης να καλύπτει και το κόστος που απαιτείται για την αναπαραγωγή όλης της οικογένειας του εργάτη, συμπεριλαμβανομένου και του κόστους εκπαίδευσης της επόμενης γενιάς εργατών.

Αν στην κοινωνία κυριαρχεί η παραδοσιακή πυρηνική οικογένεια, όπου ο άνδρας μισθώνει τον εαυτό του ως μισθωτό εργάτη, ενώ η γυναίκα αναλαμβάνει την αναπαραγωγική εργασία, τότε η αξία της (ανδρικής) εργασιακής δύναμης πρέπει να καλύπτει τα έξοδα της αναπαραγωγής. Αν, αντίθετα, το σύνθημα είναι να εργάζονται και οι δύο, τότε επηρεάζεται και η αξία της εργασιακής δύναμης: από τη μια, αυξάνεται το κόστος αναπαραγωγής, επειδή ένα μέρος της αναπαραγωγικής εργασίας δεν διεκτεταίνεται πλέον στο σπίτι, και άρα αντίστοιχα προϊόντα και υπηρεσίες πρέπει να αγοραστούν ή να παρέχονται από το κράτος, το οποίο τότε θα πρέπει να τα χρηματοδοτήσει επιβάλλοντας υψηλότερους φόρους. Από την άλλη, το κόστος αναπαραγωγής της οικογένειας δεν χρειάζεται πλέον να καλύπτεται μόνο από μία εργασιακή δύναμη, αλλά καλύπτεται τώρα από το σύνολο της αξίας και των δύο εργασιακών δυνάμεων, με αποτέλεσμα –παρά το αυξανόμενο κόστος της αναπαραγωγής– να μειώνεται η αξία της μεμονωμένης εργασιακής δύναμης.

● Πως συμβαίνει με κάθε εμπόρευμα (βλ. ενότητα 3.7), έτσι και οι μεταβολές της τιμής του εμπορεύματος «εργασιακή δύναμη» ενδέχεται να μην είναι μόνο έκφραση μεταβολών της αξίας του, αλλά μπορεί επίσης να αντανακλούν την παροδική εννοική ή δυσμενή συνθήκη πώλησής του (μία περιστασιακή έλλειψη ή περιστασιακή υπερπροσφορά εργασιακής δύναμης). Πραγματικές μεταβολές της αξίας της εργασιακής δύναμης μπορεί να προκύψουν από δύο τινά: αν μεταβληθεί η αξία των μέσων διαβίωσης που είναι απαραίτητα για την αναπαραγωγή των εργατών ή αν μεταβληθεί το εύρος των μέσων διαβίωσης που θεωρούνται αναγκαία. Το εύρος «των αναγκαίων μέσων διαβίωσης» αλλάζει από χώρα σε χώρα και σε κάθε πολιτισμική εποχή, και εξαρτάται από το τι θεωρείται σε μια χώρα κανονικό βιοτικό επίπεδο, καθώς και από το τι διεκδικούν οι εργάτες και οι εργάτριες. Επειδή οι καταλιστές δεν είναι κατ' ανάγκην πρόθυμοι να ικανοποιήσουν αυτές τις διεκδικήσεις, η *πάζικη πάλη* μεταξύ εργατών και καπιταλιστών συγκαθορίζει την αξία της εργασιακής δύναμης επιβάλλοντας –ή όχι– τις εκάστοτε διεκδικήσεις. Σε αυτά τα συμφραζόμενα, ο Μαρξ μιλά για ένα «ιστορικό και ηθικό στοιχείο» (Το Κεφάλαιο, 1:146-1:183) που, αντίθετα απ' ό,τι συμβαίνει με τα υπόλοιπα εμπορεύματα, υπαισέχεται στον αξιακό καθορισμό της εργασιακής δύναμης.⁴

Υπάρχει όμως μια ακόμη διαφορά μεταξύ του εμπορεύματος «εργασιακή δύναμη» και των άλλων εμπορευμάτων, με την οποία ο Μαρξ δεν ασχολείται. Στην αξία ενός συνηθισμένου εμπορεύματος περιλαμβάνεται αφενός η αξία των μέσων παραγωγής που αναλόγη-

4 ● Μαρξ στο *Κεφάλαιο* μιλά τις περισσότερες φορές μόνο για αξία «της» εργασιακής δύναμης, σαν όλες οι εργασιακές δυνάμεις να είχαν την ίδια αξία. Αυτό συμβαίνει επειδή θέλει να αναλύσει πρώτα θεμελιώδεις δομές πώς είναι δυνατή η υπερέξια παρά την ανταλλαγή εμπορευμάτων σύμφωνα με τις αξίες τους, και για τον σκοπό αυτό οι διαφορές στην αξία της εργασιακής δύναμης δεν παίζουν ρόλο. ● Μαρξ εντοπίζει τα θεμέλια τέτοιων διαφορών αρχικά στο διαφορετικό κόστος της εξειδίκευσης, όπου η εργασία που ξοδεύεται από μία υψηλής ειδίκευσης εργασιακή δύναμη δημιουργεί μεγαλύτερο αξιακό μέγεθος (βλ. *Το Κεφάλαιο*, 1:171 κ.ε. 1:209 κ.ε.). Ωστόσο, από την έμφαση που δίνει ο Μαρξ στο «ιστορικό και ηθικό στοιχείο» της αξίας της εργασιακής δύναμης, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι αυτή η αξία καθορίζεται διαφορετικά όχι μόνο σε διαφορετικές χώρες, αλλά και εντός της ίδιας χώρας για διαφορετικά τμήματα της εργατικής τάξης (λόγω διαφορετικής οργάνωσης, αγωνιστικής δύναμης, παράδοσης, κ.λπ.) και ότι οι ασυμμετρίες στις έμφυλες σχέσεις και οι ρατσιστικές διακρίσεις οδηγούν σε διαφορές της αξίας της εργασιακής δύναμης, όταν ειδικές διεκδικήσεις δεν μπορούν να επιβληθούν.

καν στην παραγωγή του, αφητέρου η νέα αξία που προστέθηκε από την εργασία που (με τα αναλωμένα μέσα παραγωγής) παράγαγε το τελικό προϊόν. Δεν συμβαίνει το ίδιο με το εμπόρευμα «εργασιακή δύναμη»: η αξία του καθορίζεται μόνο από την αξία των μέσων διαβίωσης που πρέπει να αγοραστούν στην αγορά. Η αναπαραγωγική εργασία που διεκπεραιώνεται στο σπίτι (οικιακές εργασίες, ανατροφή των παιδιών), κυρίως από γυναίκες, δεν αποτελεί μέρος της αξίας της εργασιακής δύναμης. Έτσι, φεμινίστριες συγγραφείς κατηγορούν τον Μαρξ ότι η κριτική της πολιτικής οικονομίας έχει εν προκειμένω ένα «τυφλό σημείο» (αυτό κάνει π.χ. η Κλαούντια φον Βέρλχοφ στο προγραμματικό της δοκίμιο, το 1978). ●μως ο μαρξικός καθορισμός της αξίας του εμπορεύματος «εργασιακή δύναμη» δεν είναι λάθος – ο Μαρξ περιγράφει τον συγκεκριμένο καθορισμό ως έχει στον *Καπιταλισμό*. Λάθος είναι ότι δεν τονίζει την ιδιαιτερότητά του, παρά προσπαθεί να αποδείξει ότι η αξία του εμπορεύματος «εργασιακή δύναμη» καθορίζεται όπως και η αξία όλων των άλλων εμπορευμάτων.

Στον *Καπιταλισμό*, ο ιδιαίτερος εξιακός καθορισμός του εμπορεύματος «εργασιακή δύναμη» είναι *ανεγκαιός*: αν οι εργάτες και οι εργάτριες δεν λαμβάνουν παρά μόνο την αξία των μέσων διαβίωσης που πρέπει να αγοράσουν στην αγορά, τότε σε βάθος χρόνου δεν θα παραμείνουν χωρίς ιδιοκτησία και θα μπορούν να ελθωθερωθούν, έστω εν μέρει, από τον εξαναγκασμό να πουλούν την εργασιακή τους δύναμη. Ο περιορισμός της αξίας της εργασιακής δύναμης στο κόστος αναπαραγωγής της είναι λειτουργική αναγκαιότητα του *Καπιταλισμού*. Όμως, δεν είναι καθόλου αυτονόητο ότι αυτός ο περιορισμός θα επιτυγχάνεται *εσσεί*. Εύκολα θα μπορούσε να φανταστεί κανείς ότι μια *καλά οργανωμένη* εργατική τάξη θα ήταν ικανή, με την εργατική *πάλη*, να επιβάλει μισθούς μεγαλύτερους από το κόστος της αναπαραγωγής της. Ωστόσο, στην ενότητα 5.6 θα δούμε πώς ο περιορισμός της αξίας της εργασιακής δύναμης στο κόστος *αναπαραγωγής* της επιβάλλεται αυτόματα κατά τη *διώδικα* σία της *Καπιταλιστικής* συσσώρευσης.

Η διαφορά μεταξύ της (ημερήσιας) αξίας της εργασιακής δύναμης (ήτοι το αξιακό ποσό που κατά μέσο όρο χρειάζεται η εργασιακή δύναμη για την καθημερινή της αναπαραγωγή) και της νέας αξίας που ένας εργάτης μπορεί να παραγάγει σε μία ημέρα και υπό κανονικές συνθήκες είναι η *υπεραξία* (για την οποία έγινε λόγος εξετάζοντας τον τύπο X-E-X'). Το γεγονός ότι η ημερήσια αξία της εργασιακής δύναμης (η αξία που *χρειάζεται* η εργασιακή

δύναμη για να αναπαραχθεί) είναι μικρότερη από την αξία που μπορεί να *δημιουργηθεί* σε μία ημέρα με τη χρήση της εργασιακής δύναμης (δηλαδή με την κατανάλωση εργασιακής δύναμης), είναι το θεμέλιο για την «απόκρυφη ιδιότητα» της αξίας να γεννά *Κανούργια* *εξίε*.

Η (ημερήσια) αξία της εργασιακής δύναμης αποτελεί επομένως μόνο ένα τμήμα της νέας αξίας που δημιουργήθηκε με την (ημερήσια) χρήση της εργασιακής δύναμης. Παράδειγμα: αν με την κατανάλωση εργασιακής δύναμης σε μία οκτάωρη εργάσιμη μέρα² δημιουργηθεί ορισμένη αξία, *εντή* η νεοδημιουργημένη αξία μπορεί, τυπικά, να χωριστεί στην αξία της εργασιακής δύναμης και στην *υπεραξία*. Αν η ημερήσια αξία της εργασιακής δύναμης *ανέρχεται* π.χ. σε 3/8 της αξίας που δημιουργήθηκε στη διάρκεια της οκτάωρης εργάσιμης μέρας, μπορούμε να πούμε, τυπικά, ότι η *εξίε* της εργασιακής δύναμης *παρήχθη* σε τρεις ώρες και η *υπεραξία* σε πέντε ώρες. Γι' αυτό και ο Μαρξ αποκαλεί τις τρεις ώρες «αναγκαίο» εργάσιμο χρόνο (ο εργάσιμος χρόνος που απαιτείται για να *ανεπαραχθεί* η *εξίε* της εργασιακής δύναμης), και τις υπόλοιπες πέντε ώρες «*ανεπεργασία*» (ο εππλέον χρόνος εργασίας που παρέχει ο κάθε εργάτης *πέραν* του *αναγκαίου* για την *αναπαραγωγή* της εργασιακής του δύναμης). Και καθώς οι εργάτες και οι εργάτριες στο *πρωτεύοντά* μας *λαμβάνουν* ως μισθό την *εξία* που παράγεται στις τρεις ώρες, ο Μαρξ χαρακτηρίζει τον *αναγκαίο* χρόνο εργασίας «*πληρωμένη* εργασία», και την *υπερεργασία*, της οποίας το αξιακό προϊόν το *λαμβάνει* ο *Καπιταλιστής* ως *υπεραξία*, «*απλήρωτη* εργασία».

Το γεγονός ότι για την εργασιακή του δύναμη ο εργάτης *ονομάζεται* από τον Μαρξ «*εκμεταλλεστής*», όρος *παρεξηγησιμ*ος από αρκετές απόψεις.

Ο όρος «*εκμετάλλευση*» δεν σημαίνει *καθεστώς* ιδιαίτερα *χαμηλών* μισθών ή ιδιαίτερα *κακών* εργασιακών συνθηκών. Ο Μαρξ

5 ●πως είδαμε στα προηγούμενα κεφάλαια, μόνο στην *ανιαλλαγή* φανερώνεται ποιο είναι πράγματι το μέγεθος του *εξιακού* ποσού που *δημιουργήθηκε* σε μία *εργάσιμη* ημέρα. Αν όμως το *εμπόρευμα* μπορεί *εν γένει* να *πουληθεί*, τότε *έχει* *δημιουργηθεί* ορισμένο αξιακό ποσό, μικρό ή μεγάλο. Στο ποσό αυτό *αναφέρονται* τα *παράδειγματα* που *ακολουθούν*. Στην *προκειμένη* περίπτωση – αλλά και *κάθε* *φωρέ* που στις *ακόλουθες* ενότητες θα *μιλάμε* για εργάτη που *εργάστηκε* X ώρες και *επομένως* *δημιούργησε* Y αξία – δεν πρόκειται για *επιστροφή* σε *κάποια* *ουσιακρατικού* τύπου, *προχρηματική* *αξιακή* *θεωρία*, παρά μόνο για *απλουστευτικό* σχήμα λόγου.

αποκαλεί εκμετάλλευση αποικλειστικά το γεγονός ότι οι παραγωγοί λαμβάνουν ένα μόνο τμήμα της νέας αξίας που παρήγαγαν – ανεξάρτητα από το αν οι μισθοί είναι υψηλοί ή χαμηλοί ή οι εργασιακές συνθήκες καλές ή κακές.

Επίσης, η εκμετάλλευση –αντίθετα από μια διαδοσμένη αντίληψη και παρά τις αντίστοιχες δηλώσεις πολλών «μαρξιστών»– δεν εννοείται ως *ηθική* κατηγορία [Kategorie]. Εκμετάλλευση δεν σημαίνει ότι αποσπάται από τους εργάτες κάτι που «στην πραγματικότητα» τους ανήκει, ώστε η απόσπαση αυτή να είναι ηθικά αξιολογώσιμη. Οι δε αναφορές σε «πληρωμένη» και «απλήρωτη» εργασία δεν δηλώνουν κάποια πρόθεση του Μαρξ να υποστηρίξει ότι θα έπρεπε να πληρώνεται «όλη» η εργασία.⁶ Εντελώς το αντίθετο: ο Μαρξ τονίζει με έμφαση ότι, σύμφωνα με τους νόμους της εμπορευματικής ανταλλαγής, ο πωλητής του εμπορεύματος «εργασιακή δύναμη» λαμβάνει ακριβώς την αξία του εμπορεύματός του. Αν κατόπιν ο αγοραστής έχει κάποιο ιδιαίτερο όφελος από τη χρηστική αξία αυτού του εμπορεύματος, τούτο δεν αφορά πλέον τον πωλητή. Ο Μαρξ παραλληλίζει τον πωλητή εργασιακής δύναμης με τον λαδέμπορο: ο λαδέμπορος λαμβάνει την αξία του λαδιού ως πληρωμή αλλά τίποτα επιπλέον για τη χρηστική αξία του λαδιού (*Το Κρετάλλαιο*, 1:168. 1:206). Η «εκμετάλλευση» και η ύπαρξη «απλήρωτης εργασίας» δεν προκύπτουν από *παράβαση* των νόμων της εμπορευματικής ανταλλαγής, αλλά από την *τήρηση* τους. Αν επιθυμεί κανείς να καταγγίσει την εκμετάλλευση, δεν πρόκειται να το καταφέρει μεταρρυθμίζοντας, εντός του καπιταλισμού, τις ανταλλακτικές σχέσεις, παρά μόνο καταργώντας τον ίδιο τον καπιταλισμό.

4.5 Αξία της εργασίας – μία «φανταστική έκφραση»

Η αξιοποίηση της αξίας βασίζεται στην ιδιοποίηση «απλήρωτου χρόνου εργασίας»: ο καπιταλιστής δεν πληρώνει τη δημιουργημένη από τους εργάτες αξία του προϊόντος, αλλά την αξία της εργασιακής τους δύναμης. Σύμφωνα με την καθημερινή αντίληψη όμως, οι μισθοί θεωρούνται πληρωμή για την παρεχόμενη εργασία: εδώ, η εκμετάλλευση δεν γίνεται ορατή ως κανονική συνθήκη της καπι-

6 Μια ανέλογη επείτηση (για πλήρη επεξημείωση εργασίας) διατυπώθηκε π.χ. από τον Φερντινάν Λασάλ (1825-1864) και τον κύκλο του, και δέχθηκε οξεία κριτική από τον Μαρξ.

ταλιστικής παραγωγής. Φαίνεται σαν η εκμετάλλευση να λαμβάνει χώρα μόνο εφόσον ο μισθός είναι «υπερβολικά χαμηλός». Φαίνεται σαν ο εργασιακός μισθός να εκφράζει όχι την αξία της εργασιακής δύναμης αλλά την αξία της εργασίας.

Ο Μαρξ χαρακτηρίζει τον όρο «αξία της εργασίας» «φανταστική» και «ανορθολογική» έκφραση (*Το Κρετάλλαιο*, 1:497. 1:554, 556). Η εργασία (για την ακρίβεια, η αφηρημένη εργασία) είναι η υπόσταση και το εμμενές μέτρο της αξίας. Η εργασία *δημιουργεί* αξία, αλλά η ίδια δεν έχει αξία. Αν ρωτούσαμε αυτόν που μιλά για «αξία της εργασίας», πόση είναι η αξία μίας εργάσιμης μέρας οκτώ ωρών, θα απαντούσε ότι «η οκτάωρη εργάσιμη ημέρα έχει μια αξία οκτώ ωρών εργασίας», φράση που ο Μαρξ δικαίως χαρακτηρίζει ως «ανούσια ταυτολογία» (*Το Κρετάλλαιο*, 1:495. 1:552).

Ωστόσο, η «αξία της εργασίας» δεν είναι απλώς μια ανορθολογική έκφραση. Για τις «φανταστικές εκφράσεις», όπως «αξία της εργασίας» ή «αξία της γης», ο Μαρξ σημειώνει ότι «πηγαίνουν εντούτοις από τις ίδιες τις παραγωγικές σχέσεις. Αποτελούν κατηγορίες για τις μορφές εμφάνισης ουσιαστών σχέσεων» (*Το Κρετάλλαιο*, 1:497. 1:554).

Η ουσιαστική σχέση είναι η αξία του εμπορεύματος «εργασιακή δύναμη», όμως στη μορφή του μισθού εμφανίζεται σαν αξία της εργασίας. Τέτοιες μορφές εμφάνισης «αναπαράγονται με άμεσα αυθόρμητο τρόπο, ως κοινές μορφές σκέψης», ενώ η ουσιαστική σχέση πρέπει «να ανακαλυφθεί από την επιστήμη» (*Το Κρετάλλαιο*, 1:501. 1:559).

Η «αξία της εργασίας» είναι μια στρεβλή αντίληψη, η οποία δεν προκαλείται από κάποιον συνειδητό, σκόπιμο επηρεασμό αλλά αναπτύσσεται από τις ίδιες τις κοινωνικές σχέσεις. Πρόκειται για μια από τις «αντικειμενικές νοητικές μορφές» (βλ. ενότητα 3.8, VI) και δομεί τη σκέψη των ανθρώπων που εμπλέκονται στις σχέσεις αυτές. Έτσι, από τη σκοπιά του εργάτη, η αξία της εργασίας είναι μία οκτάωρη εργάσιμη ημέρα, την οποία θα πρέπει να παρέχει, προκειμένου να λάβει ένα ορισμένο ημερομίσθιο. Το ημερομίσθιο εμφανίζεται σαν πληρωμή γι' αυτή την εργασία, μια απατηλή φαινομενικότητα που ενισχύεται ακόμη περισσότερο από τις συνήθειες μορφές των μισθών: το «χρονομίσθιο» (πληρωμή σύμφωνα με τις εργασιακές ώρες) και την «πληρωμή με το κομμάτι» (πληρωμή σύμφωνα με τον αριθμό των παραγόμενων μονάδων προϊόντος). Στην πρώτη περίπτωση φαίνεται σαν να πληρώνεται η εργασία που παρασχέθηκε στη διάρκεια μίας συγκεκριμένης χρονικής μονάδας,

στη δεύτερη σαν να πληρώνεται η εργασία που παρασχέθηκε για την παραγωγή μίας μονάδας προϊόντος.

Οι καπιταλιστές υπόκεινται επίσης σ' αυτήν τη φαινομενική-τητα. Πρόκειται για μια «αυθιμήτως» παραγόμενη αντιστροφή της πραγματικότητας, στην οποία υπόκεινται όλοι οι εμπλεκόμενοι (και οι περισσότεροι οικονομολόγοι). Με το να εκλαμβάνεται ο μισθός ως πληρωμή για την «αξία της εργασίας», κάθε εργασία εμφανίζεται σαν πληρωμένη εργασία. Έτσι, φαίνεται σαν να μην υπάρχει υπερεργασία, σαν να μην υπάρχει απλήρωτη εργασία. Αυτή η αντιστροφή έχει εκτεταμένες συνέπειες:

Σ' αυτή τη μορφή εμφάνισης, που **κωφιστά** αόρατη την πραγματική σχέση και δείχνει ακριβώς το αντίθετό της, βασίζονται όλες οι δικαίκες **πρωτεύσεις** τόσο του εργατή όσο και του κεφαλαιοκράτη, όλες οι μυστικοποιήσεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, όλες οι αυταπάτες του περί ελευθερίας, όλες οι απολογητικές κοινοσιότητες της χυδαίας οικονομικής επιστήμης. (*Το Κεφάλαιο*, 1:500-1:557)

Η μορφή του μισθού σχηματίζει **τα θεμέλια** για όλες τις περιαιτέρως «μυστικοποιήσεις» που γεννά η κεφαλαιακή σχέση, οι οποίες εντέλει απολήγουν στον «τριωδικό τύπο» (βλ. παρακάτω, κεφ. 10). Όμως, ως σημειώσαμε ήδη εδώ το εξής: όπως η αυθόρμητη συνείδηση *όλων* των μελών της αστικής κοινωνίας υπόκειται στον φετιχισμό του εμπροσμάτος και του χρήματος (βλ. ενότητα 3.8), έτσι εργατές και καπιταλιστές υπόκεινται εξίσου στη μυστικοποίηση που προκαλεί η μορφή του μισθού.⁷ Οι αντιστροφές της πραγματικότητας που δημιουργεί ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής δεν εξαιρούν ούτε την κυρίαρχη τάξη (επομένως και η κυρίαρχη τάξη αντιλαμβάνεται τις σχέσεις εξίσου περιορισμένα), ούτε την κυριαρχούμενη και υπό εκμετάλλευση τάξη, η οποία δεν απολαμβάνει λόγω θέσεως κάποιο ιδιαίτερο προνόμιο να διακρίνει αυτές τις αντιστροφές. Η «σκοπιά της εργατικής τάξης», που τόσο πολύ εξυμνήθηκε από τον παραδοσιακό μαρξισμό, δεν είναι και τόσο μεγάλη βοήθεια στην προκειμένη περίπτωση.

7 Για *φωτισμό* ο Μαρξ μιλά μόνο σε σχέση με το εμπόρευμα, το χρήμα και το κεφάλαιο (βλ. ενότητα 5.3, για τον φετιχισμό του κεφαλαίου): μια ορισμένη κοινωνική σχέση εμφανίζεται ως εμπράγματη ιδιότητα. Για *μυστικοποίηση* μιλά όταν μια ορισμένη κατάσταση πραγμάτων εμφανίζεται ανεστραμμένη αναγκαστικά: στον μισθό η πληρωμή της αξίας της εργασιακής δύναμης εμφανίζεται ως πληρωμή της αξίας της εργασίας.

5. Η καπιταλιστική παραγωγική διαδικασία

5.1 Σαθερό και μεταβλητό κεφάλαιο, ποσοστό υπεραξίας και εργάσιμη ημέρα

Στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάστηκε ο διπλός χαρακτήρας της εργασίας που παράγει εμπορεύματα: αφενός συγκεκριμένη εργασία που παράγει χρηστική αξία, αφετέρου αφηρημένη αξιογενετική εργασία. Έναν παρόμοιο διπλό χαρακτήρα έχει επίσης και η *καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής*: είναι μια ενότητα αποτελούμενη από την *εργασιακή διαδικασία* (που παράγει μια συγκεκριμένη χρηστική αξία) και από τη *διαδικασία αξιοποίησης* (παραγωγή υπεραξίας).

Ανεξάρτητα από κάθε κοινωνικό μορφικό καθορισμό, τα διακριτά στοιχεία της εργασιακής διαδικασίας είναι η ένσκηπη δραστηριότητα (εργασία), το εργασιακό αντικείμενο (αυτό που μεταβάλλεται από την εργασία) και τα εργασιακά μέσα (με τα οποία καθίσταται δυνατή αυτή η μεταβολή). Η εργασιακή διαδικασία είναι διαδικασία μεταξύ ανθρώπων και φύσης. Οι άνθρωποι επιδρούν στη φύση, μετασχηματίζοντας την ίδια στιγμή και τον εαυτό τους, αναπτύσσοντας τις ικανότητές τους. Άλλά, η εργασιακή διαδικασία δεν υφίσταται ποτέ σε αυτή την καθαρή μορφή. Λαμβάνει χώρα πάντα ως διαδικασία βασισμένη στην εργασία δούλων, ως παραγωγική διαδικασία δουλοπάροικων, ως παραγωγική διαδικασία ανεξάρτητων τεχνιτών ή ως παραγωγική διαδικασία καπιταλιστικών μισθωτών εργατών.¹

Στην καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής, η εργασιακή διαδικασία παρουσιάζει δύο ιδιαιτερότητες: πρώτον, εκτυλίσσεται υπό τον έλεγχο του καπιταλιστή (ως προσωποποιημένου κεφαλαίου), και δεύτερον, το προϊόν της είναι ιδιοκτησία του καπιταλιστή

1 Στην *Εισαγωγή* του 1857 ο Μαρξ παρατηρεί ότι η –κατά τα φαινόμενα απλή έννοια– «εργασία», έννοια που φαίνεται να εκφράζει μια κατάσταση πραγμάτων που υπάρχει σε κάθε κοινωνία, καθίσταται δυνατή και «αληθινή στην πράξη» μόνο στην καπιταλιστική οικονομία, μόνο στον καπιταλισμό οι διαφορετικές δραστηριότητες διαχωρίστηκαν από πρόσωπα, από κοινωνικά συμφορεύματα, κ.λπ. Τίθεται καμία μεμονωμένη δραστηριότητα δεν είναι κυρίαρχη, αλλά κάθε δραστηριότητα έγινε μέσο αξιοποίησης για το κεφάλαιο και μέσο επιβίωσης για τον μισθωτό εργάτη. Μόνο τώρα μπορεί κανείς να μιλά για «εργασία γενικά» (*Γκρούνγκμπεκ*, 1:68. 69).